

ARS QUAM CHEMIAM VOCANT

STARODRUKI ALCHEMICZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

Do końca XVIII w. alchemia stanowiła istotny element kultury europejskiej, a mimo to do niedawna nie wzbudzała szczególnego zainteresowania wśród historyków. Nieliczni badacze jej dziejów – zwykle historycy chemii – zajmowali się z reguły jedynie tymi odkryciami alchemików, które były istotne z punktu widzenia współczesnej chemii, a sporadycznie tylko filozoficznym czy społeczno-kulturowym kontekstem. Przyczyn takiej niechęci do poważnych badań nad dziejami alchemii szukać trzeba w epoce oświecenia, kiedy to powstało rozróżnienie między synonimicznymi wcześniej terminami *chemia* i *alchemia*, ograniczające znaczenie tego drugiego do „*chemia transmutatoria*” czyli poszukiwania metody przemiany jednych metali w inne¹. Ponieważ od początku XVII w. symbolicznie alchemicznej nadawano coraz częściej mistyczne interpretacje, co szczególnie nasiliło się wśród wolnomularzy drugiej połowy XVIII w., ówcześni przedstawiciele chemii akademickiej świadomie odcinali się od swych korzeni i propagowali kojarzenie alchemii z naukami tajemnymi, magią i czarami, z którymi wcześniej nie miała wiele wspólnego. Rozróżnienie to przejęła XIX-wieczna historiografia pozytywistyczna, a w kolejnym stuleciu historycy nauki utrwaliли je w powszechnej świadomości, głównie za sprawą zaliczenia alchemii przez George’a Sarton, ojca współczesnej historii nauki, do „pseudonauk” w obowiązującej od 1913 r. klasyfikacji bibliograficznej czasopisma „Isis”.

Dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych XX w., na fali przełomowych prac Frances Yates o hermetyzmie renesansowym i jego wpływie na powstanie nowoczesnej nauki², nastąpiła istna eksplozja zainteresowania alchemią, która zaowocowała wieloma opublikowanymi w ciągu minionego ćwierćwiecza solidnymi opra-

¹ Ostatnio upowszechnia się w nauce stosowanie archaicznego terminu „chymia” na określenie łącznie alchemii i chemii, czyli nauki o materii, przed końcem XVII w. Taki tytuł nosiło znakomite amerykańskie czasopismo naukowe wychodzące w latach 50. XX w., a ostatnio taką zmianę w stosowanej terminologii zaproponowali W. R. Newman i L. M. Principe, *Alchemy vs. chemistry: the etymological origins of a historiographic mistake*, „Early Science and Medicine” 3 (1998), nr 1, s. 32-65.

² Przede wszystkim: *Giordano Bruno and the hermetic tradition*, London 1964. W tłumaczeniu polskim ukazała się tylko: *Sztuka pamięci*, Warszawa 1977.

cowaniami różnych jej aspektów³. Mimo, iż prezentowane są bardzo różne podejścia metodologiczne i interpretacyjne, a zrozumienie języka alchemii, jej istoty i dróg rozwoju zdaje się jeszcze bardzo odległe, to rosnąca liczba jej badaczy i ich powrót do opierania się na źródłach napawa optymizmem.

Na szczęście niechęci historyków nauki do alchemii nie podzielali kolekcjonerzy książek i rękopisów, a także bibliografowie, dzięki nim bowiem zachowały się olbrzymie, niekiedy specjalistyczne zbiory biblioteczne i powstały wzorcowo opracowane katalogi, służące dzisiejszym badaczom nieocenioną pomocą.

Zbiory Biblioteki Kórnickiej nie miały co prawda nigdy profilu szczególnie sprzyjającego nabywaniu dzieł alchemicznych, ale biorąc pod uwagę znaczący ich udział w produkcji wydawniczej przed rokiem 1800 (w zależności od przyjętych kryteriów szacuje się go na ok. 6000-7000 woluminów), można było przewidywać, iż pewna ich liczba musiała również trafić do kórnickiego zamku. Poniższy przegląd pozycji związanych z alchemią ogranicza się do wąskiego jej rozumienia, a więc nie obejmuje wszystkich dzieł medycznych i farmakologicznych (choć często można by je zakwalifikować jako alchemiczne, np.: Giovanni Girolamo Zannichelli, *Promptuarium remediorum chymicorum*, Wenecja 1701), ale jedynie takie, których autorzy publikowali również na polu alchemii. Pominięte zostały też podręczniki chemii z drugiej połowy XVII i XVIII w. (np.: Nicolas Lémery, *Cours de chymie*, wyd. 11, Paris 1730).

Przyjęcie określonej kolejności zaprezentowania poszczególnych druków nie jest sprawą prostą. Przede wszystkim trzeba wziąć pod uwagę różne nurty i szkoły alchemii, ale jednocześnie warto zachować chronologię autorów – nawet jeżeli wydania są o kilka wieków późniejsze. Cenne wydaje się również łączne traktowanie dzieł współprawnych, burzące co prawda układ chronologiczny, ale przekazujące interesującą być może informację o traktowaniu tych dzieł przez ich kolekcjonerów i czytelników, a zapewne i praktykujących alchemików. Przyjąłem zatem kolejność zasadniczo chronologiczną, ale z licznymi wyjątkami.

Opisy bibliograficzne pochodzą z internetowego katalogu starodruków, przy czym pozycje współwydane i wielotomowe zostały połączone w jednym opisie, a informacja o dziełach współprawnych zawarta jest w drugiej pozycji liczby porządkowej (zero oznacza, że dany tytuł stanowi samodzielny wolumin). Nowe ustalenia i poprawki do opisów niektórych pozycji podane zostały w komentarzach, a najistotniejsze zasygnalizowane są gwiazdką przed liczbą porządkową. Poszczególne pola opisu bibliograficznego oddzielał podwójnym dwukropkiem.

³ Za przełomowe uznaje się wydanie materiałów z pierwszej konferencji międzynarodowej poświęconej alchemii: Z.R.W.M. von Martels (red.), *Alchemy revisited. Proceedings of the International Conference on the History of Alchemy at the University of Groningen* („Collection de travaux de l'academie internationale d'histoire des sciences” t. 33), Leiden, 1990.

Informacje bibliograficzne zaczerpnięte zostały z podstawowych zestawień i drukowanych katalogów książek alchemicznych, a mianowicie:

- John Ferguson, *Bibliotheca Chemica. A catalogue of the alchemical, chemical and pharmaceutical books in the collection of James Young*, 2 t., Glasgow 1906
- John Ferguson, *A catalogue of the Ferguson Collection of books mainly relating to alchemy, chemistry, witchcraft and gipsies, in the library of the University of Glasgow*, 2 t., Glasgow 1943
- Albert L. Caillet, *Manuel bibliographique des sciences psychiques ou occultes*, 3 t., Paris 1912
- Dorbon-Aine, *Bibliotheca esoterica. Catalogue annoté et illustré de 6707 ouvrages des sciences occultes*, Paris [ok. 1920]
- Adam McLean, *Database of alchemical books*, <http://www.levity.com/alchemy/db-books.html>

Zestawienie Adama McLeana stanowi połączony katalog kolekcji alchemicznych siedmiu bibliotek (Glasgow University, Strathclyde University, Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel, University of Wisconsin, Bibliotheca Philosophica Hermetica w Amsterdamie, British Library, Bibliothèque Nationale de France w Paryżu) oraz wspólnego katalogu bibliotek amerykańskich (National Union Catalogue of USA Libraries). Wykorzystałem tę bazę danych dla określenia unikatowości poszczególnych pozycji z Biblioteki Kórnickiej w skali 0-8, oznaczającej liczbę kolekcji, w których występują. Wartość ta podana jest w nawiasach jako trzecia pozycja liczby porządkowej, przy czym pozycje nie klasyfikowane (kiedy istnieje domniemanie, że dana pozycja nie została włączona przez Adama McLeana do jego bazy danych, ponieważ nie uznał jej za alchemiczną) oznaczone są przez „x”.

Dane biograficzne o autorach pochodzą przede wszystkim z następujących wydawnictw encyklopedycznych:

- Charles Couston Gillespie (red.), *Dictionary of scientific biography*, 14 t., New York 1970-80
- Claus Priesner i Karin Figala (red.), *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, München 1998

Wymienione wyżej kompendia bibliograficzne i biograficzne nie będą przywoływane w przypisach ze względu na ich układ alfabetyczny i łatwość dotarcia do konkretnego hasła.

NAJSTARSZE TEKSTY ŚREDNIOWIECZNEJ ALCHEMII EUROPEJSKIEJ

Znamy dokładną datę wkroczenia alchemii do Europy. Dnia 11 lutego 1144 r. Robert z Ketton⁴ (ok. 1110-1160), angielski mnich działający w Hiszpanii, zakończył tłumaczenie arabskiego tekstu, któremu nadał łaciński tytuł *Liber de compositione alchimiae*. W swojej przedmowie wyjaśnił, iż słowo *alchemia* nie jest znane w świecie chrześcijańskim i dlatego musi je zdefiniować na podstawie wiedzy uczonych muzułmańskich. Jest zatem niemal pewne, że był to pierwszy tekst alchemiczny, jaki poznała Europa. Za nim poszły dalsze tłumaczenia, m.in. słynnego Gerarda z Cremony (ok. 1114-1187), a z czasem powstawać zaczęły traktaty autorów europejskich.

***1.0.(4) [sygn. 13736][Mf 5939] :: Gebr :: Gebri, (regis Arabum philosophi perspicacissimi), Summa perfectionis Magisterii in sua natura; (ex Bibliothecae Vaticanae Exemplari [...] edita [...]) Denia; libri Investigationis Magisterii et Testamenti [...] Gebri, ac Aurei Trium verborum libelli, et Avicennae [...] Mineralium additione castigatissima. :: Gedani, Bruno Laurent Tanck, 1682 [rz.] :: Frontispice, [22], 278 s., tabl., 8°**

Geber to zlatynizowana forma imienia pół-legendarnego alchemika arabskiego Jābira ibn Hayyāna (ok. 721-ok. 815), któremu przypisywano bardzo wiele powstałych zapewne w IX i X w. traktatów. Jednak już od końca XIX w. wiadomo, że teksty znane w Europie pod jego imieniem nie były pochodzenia arabskiego, ale powstały niewątpliwie w Europie. Ów pseudo-Geber albo Geber Latinus został ostatnio zidentyfikowany jako włoski franciszkanin Paweł z Taranto, działający w klasztorze Braci Mniejszych w Asyżu w drugiej połowie XIII w.⁵ Jego dzieła, w których stworzył w pełni rozwiniętą teorię korpuskularnej budowy materii, podał pierwszy europejski opis aparatury chemicznej i najobszerniejszy przed XVI w. opis technik metalurgicznych, wywierały olbrzymi wpływ na alchemików przez kilka stuleci.

Dzieła pseudo-Gebera, a szczególnie *Summa perfectionis magisterii*, wydawane były drukiem niezwykle często w całej Europie, począwszy od XV w. (ok. 1470 r.

⁴ Robertus Castrensis, co dawniej było rozwiązywane jako „Robert z Chester”, ale obecnie uznaje się, że chodzi o miejscowość Ketton w hrabstwie Rutland. Robert dokonał również pierwszego tłumaczenia Koranu (1143), a także *Algebry* wielkiego matematyka al-Khwarizmi (780-850), od którego imienia pochodzi termin „algorytm”.

⁵ W.R. Newman, *The genesis of Summa perfectionis*, „Archives international d'histoire des sciences” 35 (1985), s. 240-302; tenże, *New light on the identity of „Geber”*, „Sudhoffs Archiv” 69 (1985), s. 76-90; tenże, *The „Summa perfectionis” of Pseudo-Geber. A critical edition, translation and study*, Leiden 1991. Zob. też: W. E. Darmstaedter, *Die Alchemie des Gebers*, Berlin 1922.

w Rzymie i 1475 w Wenecji) do końca wieku XVIII (1792 r. we Wiedniu, tłumaczenie niemieckie). Powyższa edycja gdańska z 1682 r. jest w zasadzie jednym z wielu przedruków pierwszego wydania rzymskiego i zawiera trzy traktaty pseudo-Gebera oraz kilka innych tekstów zwykle wspólnie wydawanych:

1. Summa perfectionis
2. Liber investigationis
3. Testamentum
4. Liber trium verborum Kallid acutissimi
5. Avicenna, De congelatione et conglutinatione lapidum (Avicennae mineralia)
6. Cuiusdam Epistolae quae Alexandri Macedonum Regis nomine circumferatur, interpretatio abditam philosophici lapidis, compositionem sapientibus acutissime declarans
7. Authoris ignoti, Philosophici lapidis secreta, metaphoricé describentis opusculum
8. Merlini Allegoria, profundissimum philosophici lapidis arcanum perfecté continens
9. Rachaidibi, Veradiani, Rhodiani, et Kanidis philosophorum regis Persarum, de materia philosophici lapidis acutissimé colloquentium fragmentum
10. Faustus Sabaeus ad lectorem

2.1.(1) [sygn. 115231] :: Villanova, Arnoldus, de :: Des weltberühmten [...] Philosophi und Medici Arnaldi de Villa Nova Chymische Schrifftten [...] in Teutscher Sprache übersetzt durch Johannem Hoppodamum. :: Wien, Johann Paul Krauss, 1748 :: [22], 7-411, [5] s., 8°

Arnold z Villanova (ok. 1240-1311) był znanym lekarzem, teoretykiem medycyny (szczególnie popularna była jego edycja z komentarzem słynnego *Regimen sanitatis Salernitanum*), dyplomata i reformatorem religijnym (za co został pośmiertnie potępiony przez Świętą Inkwizycję w 1317 r.). Podobnie jak bł. Ramon Lull (ok. 1232-1315/16), mistyk i logik, pochodził z Katalonii, i podobnie jak on najprawdopodobniej nie zajmował się alchemią. Jednak w XIV w. olbrzymia liczba traktatów alchemicznych była im obu przypisywana, tworząc w ten sposób dwa największe średniowieczne korpusy alchemiczne: pseudo-arnoldiański i pseudo-luliański⁶ (ten drugi nie jest reprezentowany w zbiorach Biblioteki Kórnickiej).

⁶ M. Pereira, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull* („Warburg Institute Surveys and Texts” t. 18), London 1989.

Zbiorowe wydania traktatów pseudo-Arnolda ukazywały się od początku XVI w. (1504 r. w Bazylei). Powyższe wydanie wiedeńskie z 1748 r. jest jednym z kilku przedruków edycji Johanna Lange (Frankfurt 1604) obejmującej tłumaczenia niemieckie pięciu tekstów przypisywanych Arnoldowi z Villanova oraz pięciu innych klasycznych traktatów alchemicznych.

1. Rosarius philosophorum
2. Novum lumen
3. Flos florum
4. Spiegel der Alchimie
5. Eine Epistel an den neapolitanischen König. Worbey zugleich mit angefüget
6. Der Prophetin Marien, Moysis Schwester practica
7. Ein Buch von der Alchimie Geheimnissen, durch Calid den Sohn Jazichii zusammen getragen
8. Ein Buch des philosophi Kallid Rachaidibi, von den dreyen Wörten
9. Ein Tractätlein Aristotelis von der Practica des philosophischen Steins
10. Der Tractat, so der Weiber-Arbeit und der Kinder Spiel genennet wird

2.2.(1) [sygn. 115232] :: Geheimniss :: Geheimniss von dem Leben und Vermehrung aller Dinge, oder: Reine Wahrheit der hermetischen Philosophie [...] von einem Liebhaber der Chymie. :: Dressden u. Leipzig, [s.n.], 1748 :: 70 s., 8°

Niewielka książeczka nieustalonego autora wydana w tym samym czasie, należąca do nurtu mistycyzującej alchemii z kręgu XVIII-wiecznego wolnomularstwa.

2.3.(1) [sygn. 115233] :: Ganze Kern, Der :: Der gantze Kern der Al-Chymie, das ist: Eine Erleuchtung der schwartzen Finsternis dem Mercurio philosophorum der alten Weisen [...]. Nach einem [...] Exemplar so im Jahr 1580 in Strassburg von Johann Faust gedruckt [...]. :: Hamburg, [s.n.], 1748 :: 16, [3] s.

Wierszowany traktacik, przedrukowany ze zbioru *Alte Teutsche Reimen von der philosophischen Materie* stanowiącego czwartą część *Vier ausserlesene Teutsche chemische Büchlein* (Hamburg 1697), gdzie nosi tytuł „Tractatulus rhythmicus vom Stein der Weisen”. Odniesienie do XVI w. i Johanna Fausta jest oczywiście fikcyjne.

***3.1.(x) [sygn. 150076] :: Albert Wielki, św. :: De secretis mulierum. Item De virtutibus herbarum, lapidum et animalium. :: Amstelodami, Apud Iodocum Ianssonium, 1648 :: 358, [14] s., 12° :: Acc.: Scotus Michael: Prooemium, in secreta naturae :: Aut. na k.tyt.: Albertus Magnus :: Scotus Michael, Prooemium, in secreta naturae.**

Albert Wielki (p. 1200-1280) i Michał Szkot (ok. 1175-1234?) byli wybitnymi filozofami scholastycznymi, ale późniejsza tradycja uczyniła z pierwszego z nich alchemika, a z drugiego – maga i astrologa (w takiej roli występuje już w *Boskiej komedii* Dantego i *Dekameronie* Boccaccia). Liczne przypisywane im traktaty powstawały w XIV w.

Powyższe dziełko to jedna z najpopularniejszych książek w historii, wydawana w tej właśnie formie od XV w., powszechnie znana jako „Albertus“, a należąca do nurtu „ksiąg sekretów“, podających różne receptury i przepisy, częściowo bardzo przydatne w gospodarstwie domowym i codziennym życiu, a częściowo zabarwione magią lub wręcz absurdalne⁷.

3.2.(x) [sygn. 150077] :: Boyle, Robert :: Tentamina quaedam physiologica diversis temporibus et occasionibus conscripta a [...] cum ejusdem Historia fluiditatis et firmitatis. Ex Anglico in Latinum sermonem translata. :: Amstelodami, Apud Danielelem Elzevirium, 1667 [rz.] :: [8], 424 s., 12° :: Boyle Robert, Historia fluiditatis et firmitatis

Robert Boyle (1627-1691) to współzałożyciel i wieloletni prezes Royal Society, jeden z filarów „rewolucji naukowej“. Bardzo płodny autor i eksperymentator, podobnie jak Izaak Newton nie ujawniał się ze swymi zainteresowaniami alchemią, a wręcz ją krytykował (*Sceptical chymist*, 1661), jednocześnie poszukując aktywnie sposobu preparowania kamienia filozoficznego⁸.

Niniejsze dzieło, wydane wcześniej po angielsku jako *Certain physiological essays* (London 1661), zawiera pierwsze nowożytne sformułowanie teorii korpuskularnej budowy materii, będącej punktem wyjścia dla rozwoju nowoczesnej chemii. Druga część dotyczy płynów ustrojowych i anatomii człowieka. Fakt, że właściciel oprował tę książkę razem z „Albertusem” stanowi ciekawy przyczynek do mentalności epoki i recepcji myśli naukowej.

⁷ W. Eamon, *Science and the secrets of nature. Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton 1994.

⁸ L. M. Principe, *The aspiring adept. Robert Boyle and his alchemical quest*, Princeton 1998.

3.3.(3) [sygn. 150078] :: Beughem, Cornelius, a :: Bibliographia medica et physica novissima, perpetuo continuanda sive Conspectus primus catalogi librorum medicorum, chymicorum, anatomicorum, chyrgicorum, botanicorum ut et physicorum, etc. quotquot [...] ab anno [...] 1651 [...] per universam Europam in quavis lingua [...] prodierunt [...] Opera et studio [...]. :: Amstelaedami, Apud Janssonio-Waesbergios, 1681 :: [8], 503, [1] s., 12°

Corenelis à Beughem (1638-1710) był ważnym prekursorem bibliografii, autorem m.in. *Bibliographia iuridica et politica* (1680), *Bibliographia historica, chronologica & geographica* (1685), *Bibliographia mathematica et artificiosa* (1688).

Niniejsza bibliografia obejmuje książki z wymienionych w tytule dziedzin, wydane w Europie w latach 1651-1681.

ZBIORY TRAKTATÓW ALCHEMICZNYCH Z XVI WIEKU

***4.0.(5) [sygn. 14250][Mf 7060] :: Opuscula :: (Opuscula Alchimia), T. 1, Turba philosophorum [et alia]. :: [S.l.], Guilermus Rascalonus Vormatiensis, [16 w.] :: 672, [24] s., 8° :: Def.: brak k. tyt.**

Spośród licznych obszernych zbiorów krótszych traktatów alchemicznych, których wiele wydawano w drugiej połowie XVI w. (za pierwsze uważa się *In hoc volumine alchemia*, Norymberga 1541), tylko powyższy znalazł się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej. Ze względu na brak strony tytułowej i początkowych kart tytuł został jednak błędnie zidentyfikowany. Nie jest to bowiem *Opuscula* (czyli *De alchimia opuscula*) wydane w dwóch tomach we Frankfurcie w 1550 r. przez Cyriacusa Jacobusa. Nie jest to również zbiór zredagowany przez Wilhelma Gratarolusa z Bergamo (1516-1562?), lekarza bazylejskiego i autora prac o sztuce pamięci⁹, a wydrukowany przez Henryka Petri i Piotra Pernę w Bazylei w 1561 r. pod tytułem *Verae alchemiae artisque metallica, citra aenigmata, doctrina* (in folio), a wznowiony przez Pernę w nieco skróconej wersji i pod zmienionym tytułem *Alchemiae, quam vocant, artisque metallica, doctrina* w 1572 r. Powyższa pozycja to niewątpliwie pierwszy tom wydanej również przez Pernę w Bazylei, w tym samym 1572 r. kolekcji *Auriferae artis, quam chemiam vocant, antiquissimi authores, sive Turba philosophorum*. W egzemplarzu kórnickim brak przedmowy Piotra Perny do czytelnika oraz pierwszego z 24 traktatów:

⁹ W opisie bibliograficznym Biblioteki Kórnickiej został on zapewne pomyłony z Wilhelmem Rascalonusem z Wormacji (zm. po 1555), również lekarzem, ale działającym w Heidelbergu.

1. Propositiones, seu maximae artis chymicae
2. Turba philosophorum
3. Turbae philosophorum alterum exemplar
4. Allegoriae super librum turbae
5. Aenigmata ex visione Arislei
6. Exercitationes in turbam
7. Aurora consurgens
8. Rosinus ad Euthiciam
9. Rosinus ad Saratantam episcopum
10. Liber definitionum eiusdem
11. Mariae Prophetissae practica
12. Liber secretorum Calidis filii Iazichi
13. Liber trium verborum Kallid
14. Aristoteles de lapide philosophorum
15. Avicenna de conglutinatione lapidis
16. Expositio epistolae Alexandri regis
17. Ignotus autor de secretis lapidis
18. Merlini allegoria de arcano lapidis
19. Rachaidibi... de materia lapidis
20. Avicennae tractatulus de alchimia
21. Semita semitae
22. Clangor buccinae
23. Correctio fatuorum
24. Incertus autor de arte chymica

Tom drugi, którego brak w zbiorach kórnickich, zawiera m.in. *Rosarium philosophorum* ze znanymi drzeworytami przedstawiającymi kopulującą parę królewską. Oba tomy zostały wydane ponownie w Bazylei w 1593 r. przez Konrada Waldkircha i wznowione przez niego w 1610 r. z przestawionymi dwoma pierwszymi wyrazami tytułu (*Artis auriferae*) i dodanym trzecim tomem. Egzemplarz kórnicki pochodzi na pewno z pierwszego wydania, następne miały bowiem odmienną paginację.

Wśród traktatów drukowanych w tym tomie na uwagę zasługuje pierwodruk przypisywanego (bezpodstawnie) św. Tomaszowi z Akwinu *Aurora consurgens*, którego wspaniale iluminowany rękopis znajduje się w Bibliotece Watykańskiej¹⁰. Wielkie znaczenie przywiązywał do niego w swej psychoanalitycznej interpretacji

¹⁰ Reprodukcje niektórych z nich zawiera: S. Klossowski de Rola, *Alchemy, the secret art*, London 1986.

alchemii Carl Gustav Jung¹¹, a jego uczennica Marie-Luize von Franz przygotowała edycję krytyczną i tłumaczenie¹².

Również występujący w tytule traktat *Turba philosophorum* jest tu po raz pierwszy wydany drukiem i to z dwóch podstaw rękopiśmiennych wraz z dodatkowymi komentarzami. Jest to niezwykle istotny w dziejach alchemii zbiór sentencji w formie dyskusji (czy też kłótni) filozofów pod przewodnictwem Pitagorasa. Dzieło to znane było w Europie już w XIII w., a wybitny orientalista Julius Ruska odnalazł i wydał arabski oryginał¹³.

5.1.(1) [sygn. 13933] :: Hildenbrandt, Paul von Hildenbrandseck, wyd. :: Auriferae artis. Das ist, der Goldekunst [...] uhrälteste Authores und Anfänger. Oder: Turba philosophorum. Zum andern, ein vortrefflicher Tractat [...] Rogeri Bachonis [...] von der warhafftigen Composition dess Lapidis philosophorum theorice et physice [...] zusammen gelesen und in Truck gegeben durch [...] Paulum Hildenbrandt von Hildenbrandseck. :: Gedr. zu Franckfort am Mayn, durch Nic. Bassaeum, 1597 [rz.] :: [16], 167 s., 8°

Wbrew podobnemu tytułowi, nie jest to tłumaczenie zbioru *Auriferae artis*, a jedynie jego dwóch pierwszych tekstów (*Propositiones* i *Turba philosophorum*), do których dołączony został traktat *De Sole* przypisany innemu wielkiemu autorytetowi alchemików – Rogerowi Baconowi. Pozycja ta wznowiona została w 1608 r. również we Frankfurcie przez Wolfganga Richtera, a niniejsze pierwsze wydanie jest bardzo rzadkie.

5.2.(4) [sygn. 13931] :: Dorn, Gerard :: Chymisticum artificium naturae, theoreticum et practicum [...] Per Gerardum Dorn. :: [S.l., s.n.], 1568 [rz.] :: 156 s., 8°

¹¹ C.G. Jung, *Die Erlösungsvorstellungen in der Alchemie*, „Eranos-Jahrbuch” 3 (1937) (pierwsza prezentacja poglądów Junga na alchemię). Najważniejsze z jego późniejszych książek na ten temat dostępne są w polskich tłumaczeniach: *Psychologia a alchemia* (1999), *Mysterium coniunctionis* (2002) i wybór dokonany przez J. Prokopiuka, *Rebis, czyli kamień filozoficzny* (1989). Nie zostały jeszcze przetłumaczone *Alchemical studies* (Princeton 1983).

¹² M.-L. von Franz, *Aurora consurgens. A document attributed to Thomas Aquinas on the problem of opposites in alchemy*, New York 1966.

¹³ J. Ruska, *Turba Philosophorum. Ein Beitrag zur Geschichte der Alchemie*, Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin. Herausgegeben vom Institut für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften in Berlin, Berlin 1931. Zob. też: M. Plessner, *Vorsokratische Philosophie und griechische Alchemie. Studien zu Text und Inhalt der Turba Philosophorum*, Wiesbaden 1975.

Gerard Dorn (ok. 1530-po 1584) był bardzo płodnym pisarzem alchemicznym pochodzącym z Belgii, a działającym w Bazylei i Frankfurtu. Jako zaprzyęsiżony paracelsysta, tłumaczył pisma Paracelsusa na łacinę do wydań Piotra Perny i bronił go przed krytykami. Sam również pisał dzieła alchemiczne, zawierające sporo symboliki, dzięki czemu stał się ulubionym autorem Carla Gustava Junga¹⁴.

Niniejsza pozycja stanowi pierwszą część trylogii, której dwie pozostałe (*Artificii chymistici physici, metaphysicique, secunda pars et tertia*) wydane zostały w następnym roku we Frankfurtu przez Krzysztofa Corvinusa, a więc można domniemywać, że ta sama drukarnia wydała również i tę.

5.3.(3) [sygn. 13932] :: Isaacus, Joannes :: D. magistri Ioannis Isaaci Hollandi [...] Opera mineralia et vegetabilia, sive de lapide philosophico [...]. :: Nunquam antehac edita, ac nunc primum ex [...] manuscriptis Teutonicis exemplaribus [...] in Latinum sermonem conversa. :: Arnhemii, apud Io. Iansonium, 1616 [rz.] :: [16], 432 s., 8°

Niewiele wiadomo o autorze (lub autorach), występującym jako Izaak lub Jan Izaak Hollandus. Według późniejszych przekazów mieli to być ojciec i syn żyjący w XV w., ale najprawdopodobniej teksty te powstały w połowie wieku XVI (te są niewątpliwie pochodzenia niderlandzkiego), a niektóre nawet w XVII.

Do najwcześniejszych traktatów Hollandusa należy również powyższy, po raz pierwszy wydany drukiem w 1600 r. w Middleburgu (Zelandia) przez Ryszarda Schildersa.

ALCHEMIA RENESANSOWA

6.1.(3) [sygn. 2696] :: Pantheus, Augusto Giovanni :: Ars transmutationis metallica. - Commentarium theoricæ Artis Metallicæ transmutationis. :: Venezia, Io. Tacuinus, 1518] :: 28-38 k., sygn.: GI4, 4° :: Commentarium [...] [s.l. Venezia], (J. Tacuinus, 1519 [rz.]) dedyk. Guilielmo Hyerosky Polono :: Ded. nad.: Pantheus Ioannes Augustinus :: Ex libris Alberti de Werbno Rydzynski Castell[ani] Lande[nsis] [17/18 w.] :: Def.: tylko Commentarium

¹⁴ D. Kahn, *Les débuts de Gérard Dorn*, [w] *Analecta Paracelsica*, ed. J. Telle, Stuttgart 1994, s. 58-126.

6.2.(3) [sygn. 2695] :: Pantheus, Augusto Giovanni :: Voarchadumia contra alchimiam [...] cum additionibus, proportionibus, numeris et figuris [...] Ioannis Augustini Panthei [...]. :: Venetiis, [s.n.], 1530 [rz.] :: 69 k., 4° :: Def.: brak k. 4-6, 20

O autorze tych dwóch dzieł wiadomo tylko, że był księdzem w Wenecji i miłośnikiem alchemii. Słowo *Voarchadumia* jest neologizmem utworzonym z chaldejskiego i hebrajskiego na określenie prawdziwej sztuki transmutacji, przez co autor chciał zdystansować się od licznych szarlatanów i oszustów. Wilhelm Hierowski, któremu Pantheus zadedykował swój komentarz teoretyczny, mógł być krewnym (dziadkiem?) toruńskiego lekarza Bartłomieja Hierowskiego (ok. 1565-1612), o którym wiadomo, że również zajmował się alchemią¹⁵. Obie pozycje wznowione były w 1550 r. w Paryżu.

PARACELSUS I PARACELSYŚCI

7.0.(1) [sygn. Cim.Qu.2165][Mf 3214] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Archidoxae [...] Libri X. Nunc primum studio [...] Adami Schröteri [...] e Germanico in Latinum translati et editi [...] annotationibus et indice [...] per Ioannem Gregorium Macrum [...] adiectis. :: Cracoviae, M. Wirzbięta, [1569 post 1 V] :: [64], 243, [25] s., 4°

8.0.(2) [sygn. Cim.Qu.2164][Mf 3213] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: De praeparationibus [...] Libri duo. [Tłum. i wyd.:] Adam Schröter. :: Cracoviae, Maciej Wirzbięta, 1569 :: [45] k., sygn.: A-L4, nsygn.1, 4° :: „Conventus Calissiensis Ord[inis] Min[orum] Con[ventualium] ad S. Stanislaum [17 w.] :: „Pro conventu Culmensi [17 w.]

Paracelsus (1493/94-1541) był największym reformatorem medycyny, farmacji i alchemii renesansowej, a odcisnął swe piętno również na teologii protestanckiej i humanizmie, dzięki czemu wzbudzał zawsze duże zainteresowanie historyków i jest niewątpliwie najlepiej zbadanym alchemikiem. Autorstwo wielu przypisywa-

¹⁵ *Polski słownik biograficzny* (dalej *PSB*) T. IX, s. 509-510; W. Hubicki, *Chemie und Alchemie des 16. Jahrhunderts in Polen*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” X, 7 Sectio AA, Lublin 1957, s. 61-100; przedruk w: W. Hubicki, *Z dziejów chemii i alchemii*, Warszawa 1991, s. 106-135. Autor wymienia go z imieniem "Wenzel", a nie Wilhelm, informując, że pochodził z Kujaw, ale bez podania źródła.

nych mu traktatów alchemicznych jest dzisiaj kwestionowane, a historia ich wydawania bardzo skomplikowana. Jedynie kilka jego dzieł ukazało się za życia Paracelsusa, a większość do połowy XVI w. krążyła jedynie w rękopisach, z których zaczęli je wydawać m. in. Adam von Bodenstein (1528-1577) i Michał Toxites (1515-1581). W latach 1589-1591 Jan Huser z Bazylei opublikował pierwszą edycję zbiorową dzieł Paracelsusa. Jednocześnie wiele z nich tłumaczono na łacinę i inne języki, a liczba wszystkich wydań trudna jest do ustalenia, szczególnie biorąc pod uwagę niepewną autentyczność wielu z nich. Współczesną edycję krytyczną dzieł medyczno-chemicznych opracował Karl Sudhoff (Monachium-Berlin 1922-1933, 14 tomów), a teologiczno-filozoficznych – Kurt Goldammer (Wiesbaden 1955-1986, 7 tomów)¹⁶.

O popularności nauk Paracelsusa świadczą najlepiej powyższe dwa jego dzieła wydane w Krakowie, a przetłumaczone na łacinę przez Adama Schroetera (ok. 1525-ok. 1572), pochodzącego z Łużyc poety łacińskiego i członka krakowskiego kręgu Retyka, któremu patronował bardzo zainteresowany alchemią Olbracht Łaski¹⁷. Dodał on do swego tłumaczenia również własny komentarz¹⁸, a druk obu dzieł sfinansował Łaski. Schroeter napisał też wielokrotnie wznawiany poemat *Salinarum Vielicensium iucunda ac vera descriptio* (w drugim wydaniu pod zmienionym tytułem: *Regni Poloniae salinarum Vielicensium descriptio*)¹⁹, w którym również zawarł szereg obserwacji chemiczno-mineralogicznych [Sudhoff 107 i 108]²⁰.

9.0.(1) [sygn. 310393] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Chirurgische Bücher und Schriffen [...] Philippi Theophrasti Bombast von Hohenheim Paracelsi genandt. Jetzt auff new auss den Originalen [...] wider an tag geben, auch [...] in vier unterschiedliche Theil [...] verfasset, sambt einem Appendice etlicher nutzlicher Tractat und volkommenen Register. Durch Iohannem

¹⁶ Z olbrzymiej literatury na temat Paracelsusa szczególnie cenne są: W. Pagel, *Paracelsus: An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basel 1958; O. P. Grell (red.), *Paracelsus. The man and his reputation, his ideas and their transformation*, Leiden, 1998; A. Weeks, *Paracelsus. Speculative theory and the crisis of the early reformation*, New York 1997. Zob. też: A. Koyré, *Mistycy, spirytualiści, alchemicy niemieccy XVI wieku*, Gdańsk 1995.

¹⁷ *PSB XXXVI*, s. 3-4.

¹⁸ L. Szczucki (red.), *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVI w.*, Warszawa 1978.

¹⁹ R. Bugaj, *Kopalnia soli w Wieliczce w XVI wieku w świetle relacji Adama Schrötera, poety i alchemika*, „Problemy” 1957, nr 12, s. 905-907; tenże, *Renesansowy poemat o soli kamiennej. Adam Schröter: Salinarum Vieliciensium descriptio*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 44 (1999), nr 2, s. 61-94.

²⁰ Odsyłacze przy dziełach Paracelsusa wg: K. Sudhoff, *Bibliographia Paracelsica*, Berlin 1894.

Huserum Brisgoium [...]. :: Strassburg, in Verlegung Lazari Zetzners S. Erben, 1618 [rz.] :: [12], 795, [37] s., 2° :: Def.: brak k. Bbbb1

Wznowienie (pierwsze wydanie 1605 r.) czwartego tomu strassburgskiej edycji in folio dzieł Paracelsusa, zawierającego dzieła chirurgiczne [Sudhoff 302].

10.1.(1) [sygn. 13993] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Liber paramirum [...] Areoli Theophrasti Paracelsi, in quo [...] theorica physices et chirurgiae origines, et causae morborum traduntur [...] Accesserunt [...] de modo pharmacandi, de Xeon-dochio, de thermis [...] :: nunc primum a Germanico in Latinum sermonem conversi [...]. :: Basileae, per Pe. Pernam, 1570 [rz.] :: 366 s., 8°

Łacińskie tłumaczenie (zapewne dokonane przez Jerzego Forbergera) jednego z najważniejszych dzieł Paracelsusa, wydane po raz pierwszy w 1565 r. przez Adama von Bodenstein. Współoprawne z pracą Joachima Camerariususa o arytmetyce.

11.0.(1) [sygn. 14031] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Wundt unnd Leibartzenei, die gantze Chirurgie belangend [...] wider den irrigen brauch der unerfarnen Wund un Frantzosen ärztzt. D. Theoph. Paracelsus. Dabei vonn aussziehung der Fünfften Wesenheit [...] zu wunderbarer Heylung leiblicher gebrechenn [...] Raimundus Lullius. :: Zu Franckfort (a.M), bei Christ. Egen(olff), (1555 [rz.]) :: [8], 191 k., il., 8°

Fragmenty *Die grosse Wundartzney* z dodatkowym medycznym tekstem pseudo-lulliańskim, później wznowione w 1561 r. również przez Egenolffa. [Sudhoff 34]

12.1.(2) [sygn. 14586] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Archidoxorum, seu de secretis naturae mysteriis, libri decem. Quibus nunc accesserunt libri duo, unus de mercuriis metallorum, alter de quinta essentia. Manualia item duo, quorum prius chemicorum verus thesaurus, posterius praestantium medicorum experientiis refertum est: ex ipsius Paracelesi autographo. Cum indice rerum et verborum ditissimo [...]. :: Basileae, Per Petrum Pernam, 1582 [rz.] :: [12], 415, [1] [cz.] k., 8°

Wznowienie pierwszego wydania Perny z 1570 r. łacińskiego tłumaczenia *Archidoxorum* przez Gerarda Dorna (podany został jako tłumacz tylko we wcześniejszej edycji), który dwa lata później wydał we Frankfurcie również własny komentarz do tego dzieła (*Commentaria in Archidoxorum libros X*). [Sudhoff 191]

12.2.(3) [sygn. 14587] :: Paracelsus, Aureolus Theophrastus Bombastus :: Centum quindecim curationes experimentaque e Germanico idiomate in Latinum versa. Accesserunt quaedam praeclara atque utilissima a B.G. a Portu Aquitano annexa. Item abdita quaedam Isaaci Hollandi de opere vegetabili et animali adiecimus. Adiuncta est denuo Practica operis magni Philippi a Rovillasco Pedemontano. :: [S.l. Lugduni], Excudebat Iohannes Lertout, 1582 [rz.] :: [16], 165, [3] [w tym 2 cz.] s., 8° :: Hollandus Isaacus, Isaaci Hollandi de opere vegetabili et animali :: Pedemontanus Philippus a Rovillasco, Practica operis magni Philippi a Rovillasco Pedemontano

Wydany przez Bernarda Penota („B[ernardo] G[eorgio] Penoto] à Portu Aquitano”) zbiór 114 receptur przypisywanych Paracelsusowi z dodaniem traktatu Izaaka Hollandusa i Filipa Roullaca, franciszkanina z Piedmontu. Zbiór ten był wydany po angielsku w tłumaczeniu Johna Hestera ok. 1584 r. i kilkakrotnie wznawiany, ale zamiast ostatniego traktatu znalazł się tam tekst Josepha Duchesne (Quercetanus) na temat leczenia ran postrzałowych. [Sudhoff 190]

12.3.(5) [sygn. 14588] :: Duchesne, Joseph :: Ad Iacobi Auberti Vindonis de ortu et causis metallorum contra chymicos explicationem Josephi Quercetani [tj. Duchesne Joseph] [...] brevis responsio. Eiusdem de exquisita mineralium, animalium et vegetabilium medicamentorum Spagyrica praeparatione et usu perspicua tractatio. :: Lugduni, Apud Ioannem Lertotium, 1575 [rz.] :: [16], 186, [14] s., 8°

Wspomniany już wyżej Joseph Duchesne czyli Quercetanus (ok. 1544-1609) był francuskim lekarzem-paracelsystą i alchemikiem, bardzo płodnym autorem i polemistą wzbudzającym kontrowersje w całej Europie, dzięki czemu jego pracy były wielokrotnie wznawiane i tłumaczone²¹. Praktykował w Lyonie, Kassel i Ge-

²¹ H. Hirai, *Paracelsisme, néoplatonisme et médecine hermétique dans la théorie de la matière de Joseph Du Chesne à travers son „Ad veritatem hermeticae medicinae” (1604)*, „Archives internationales d'histoire des sciences” 51, (2001), s. 9-37. Obszerną biografię zawiera niewydana jeszcze praca: D. Kahn, *Paracelsisme et alchimie en France à la fin de la Renaissance*, Genewa (w druku).

newie, a także odwiedził Kraków w 1578 r., gdzie miał otrzymać od Stefana Bato-rego przywilej na produkcję jakiegoś napoju alkoholowego na terenie całej Rzeczypospolitej, a także był świadkiem dokonanego przez nieznanego z imienia lekarza krakowskiego eksperymentu palingenezy (odtworzenia widma kwiatu z jego popiołów), który opisał w innej publikacji²².

13.0.(0) [sygn. 126593] :: Duchesne, Joseph :: [...] *Pharmacopoea dogmaticorum restituta* [...] auctore Josepho Quercetano [- Duchesne Joseph] [...]. :: 2 Éd. :: [S.l.], [druk] David Anastasius, 1607 [rz.] :: [32], 510 s., 8°

Bardzo popularna i kilkakrotnie wznawiana, a także tłumaczona na niemiecki i włoski, farmakopeja jatrochemiczna, wydana w tym samym roku również w Paryżu przez Claude'a Morella. Niniejsza edycja jest najpewniej przykładem „piractwa”, a domniemane nazwisko drukarza „Anastasius” nawiązuje do popularnych od średniowiecza wskazań higienicznych *De ratione victus salutari post incisam venam et emissum sanguinem ad Armatum epigramma Anastasii*, drukowanych często z *Regimen sanitatis Salernitanum*.

14.0.(1) [sygn. 29] :: Crollius, Oswaldus :: *Basilica chymica* [...] In fine libri additus est autoris eiusdem tractatus novus de signaturis rerum internis., T. 1, Prefatio admonitoria [...], T. 2, Tractatus de signaturis [...]. :: Francofurtum, [nakł.] G. Tampachius, [1611 ca] :: [15], 283, [25];[15], 80, [16] s., 4°

15.0.(2) [sygn. 134] :: Crollius, Oswaldus :: *Basilica chymica* [...], [1], *Basilica chymica* [...], [2], *Praefatio admonitoria* [...], [3], *Tractatus de signaturis* [...]. :: Venetia, Combi, 1643 :: 3-469, [11];204, [1];104, [47] s., 8° :: Def.: brak karty tytułowej

16.0.(3) [sygn. 131] :: Crollius, Oswaldus :: *Basilica chymica* [...] aucta a Joan. Hartmanno, [...] edita a J [...] Michaelis [...] et Georg. Everhardo Hartmanno [...], [1], *Praefatio admonitoria* [...], [2], *Basilica chymica* [...], [3], *Tractatus de signaturis* [...]. :: Geneva, S. Chouët., 1658 [rz.] :: [15], 220;[11], 399;114, [38] s., 8°

²² R. Bugaj, *Palingeneza i próby stworzenia homunkulusa*, Warszawa 2002, s. 48-54 (maszynopis pracy przygotowywanej do druku, łaskawie udostępniony mi przez Autora).

Oswald Croll (ok. 1560-1609), paracelsysta i alchemik²³, praktykował jako lekarz w Lyonie i Pradze (gdzie leczył również cesarza Rudolfa II), a także u Krysztiana księcia Anhalt-Bernburg, któremu dedykował swe najbardziej znane dzieło *Basilica chymica* (pierwsze wyd. Frankfurt 1609). Podobnie jak Duchesne, wchodził się w częste polemiki z przeciwnikami filozofii chemicznej Paracelsusa, szczególnie z Andrzejem Libaviusem. Croll znał w Pradze Michała Sędziwoja, z którym wspólnie leczyli mieszczanina praskiego Ludwika Koralka, a w *Praefatio admonitoria* przekazał zakodowaną informację wyrażającą zachwyt, jaki wzbudziły w nim dokonywane przez polskiego alchemika eksperymenty²⁴.

Basilica składa się z trzech części, które niekiedy były wydawane osobno, z których *Praefatio* stanowi omówienie doktryn paracelsyzmu, tekst właściwy dotyczy praktyki farmaceutycznej i terapeutycznej, a ostatni traktat prezentuje wykład doktryny sygnatur czyli korespondencji²⁵.

Pierwszy z egzemplarzy kórnickich jest niedatowanym przedrukiem (z niewielkimi zmianami) frankfurckiej edycji Tampachiusa z 1609 r. (również niedatowane wydanie z 1611 r. różni się paginacją), która była jeszcze kilkakrotnie wydawana (ostatni raz w 1622 r.). Drugi to wydanie weneckie, a trzeci – późna edycja genewska (było kilka wcześniejszych) oparta na wydaniu Johanna Hartmanna, profesora pierwszej katedry jatrochemii w Marburgu, gdzie dzieło Crolla stanowiło podstawowy podręcznik. W sumie pozycja ta miała kilkanaście wydań łacińskich i kilka tłumaczeń, a wykorzystywana była też we fragmentach przez różne kompilacje farmakologiczne (np. Adrian Ziegler, *Pharmacopoea spagyrica*, Zurich 1628). W 1997 r. ukazał się reprint faksymilowy wydawnictwa Olms w Hildesheim.

17.0.(1) [sygn. 150142] :: Penot, Bernard George :: Tractatus varii de vera praeparatione et usu medicamentorum chymicorum nunc primum editi. Authore et collectore B[ernardo] G[eorge] Penoto a Portu S. Mariae Aquitano [...]. :: Editio tertia prioribus emendatior :: Ursellis, ex Officina Cornelij Sutorij, sumtibus Ioniae Rhodij, 1602 [rz.] :: 256 s., 8°

²³ W. Kuhlmann i J. Telle (ed.), *Oswaldus Crollius, Alchemomedizinische Briefe 1585 bis 1597*, Stuttgart 1998. Zob. też: O. Hannaway, *The chemists and the word*, Baltimore, 1975.

²⁴ R. T. Prinke, *The twelfth adept. Michael Sendivogius in Rudolphine Prague* [w:] *The Rosicrucian Enlightenment revisited*, (red. R. White), Hudson, NY 1999, s. 141-192 (tu: 145).

²⁵ Edycja krytyczna: W. Kuhlmann i J. Telle (ed.), *Oswaldus Crollius, „De signaturis internis rerum”. Die lateinische Editio princeps (1609) und die deutsche Erstübersetzung (1623)*, Stuttgart 1996.

Bernard Jerzy Penot (1520/30-ok. 1620) był wydawcą i autorem wielu traktatów alchemicznych tradycji paracelsusowskiej²⁶. Ponoć stracił fortunę w poszukiwaniu kamienia filozoficznego i pod koniec życia przebywał w przytułku w Yverdun w Szwajcarii.

Powyższe dziełko o przygotowywaniu lekarstw jatrochemicznych było po raz pierwszy wydane we Frankfurcie w 1594 r., a następnie kilkakrotnie wznawiane.

PIERWSZA POŁOWA XVII WIEKU – NOWA ALCHEMIA

18.0.(1) [sygn. 114630] :: Basilius Valentinus :: Basilius Innovatus. Das ist: Fr. Basilii Valentini Ordin. Benedict. Chymische Schriffften, [...] einige Nachricht mitgetheilet wird von Bened. Nic. Petraeo [...]. :: Cz. 1-3 :: Hamburg, Samuel Heyl, 1717 :: [158], 1132, [156] s., tabl. 14, 8°

19.0.(2) [sygn. 115152] :: Basilius Valentinus :: Basilii Valentini, [...] Chymische Schifften, [...] mit vielen Tractaten, [...] samt einer neuen Vorrede [...] begleitet von Bened[icto] Nic[olao] Petraeo [...]., Th. 1-3 :: [w tomie 3 współwydane:] Eschenreuter Heinrich: Tractätlein [...]. [Dzieło współwydane] :: 6 Ed. :: Leipzig, I. P. Krauss, 1769 :: [153], 1133, tabl. 1, 8°

W ostatnich latach wieku XVI i na początku XVII pojawiło się wiele nowych tekstów alchemicznych, często przypisywanych nieistniejącym postaciom z okresu średniowiecza, które prezentowały eklektyczną wizję alchemii, łączącą w sobie tradycję średniowieczną z nurtem paracelsusowskim. Najważniejsze z tych pism to właśnie traktaty Basiliusa Valentinusa, który miał rzekomo być benedyktyńskim mnichem z Erfurtu (albo Walkenried), piszącym ok. 1413 albo 1493 r., który ukrył swoje dzieła w murze klasztoru, a odsłoniło je po dwustu latach uderzenie pioruna. Od dawna jednak jest jasne, że teksty te musiały powstać później, ponieważ zawierają wiele fragmentów opartych na Paracelsusie (choć nie powołują się na niego, a niektórzy dawniejsi badacze wysuwali też hipotezę, że to Paracelsus mógł opierać się na jakimś nieznanym traktacie Valentinusa). Obecnie przeważa opinia, że prawdziwym autorem publikowanych od 1599 r. pism tajemniczego benedyktyna był ich wydawca Johann Thölde (ok. 1565-p. 1625), *Berghauptman* czyli nadzorca górnictwa i hutnictwa na terenie biskupstwa w Bambergu²⁷. Przesłanki

²⁶ A.G. Debus, *The French Paracelsians*, Cambridge 1991, s. 36-38.

²⁷ C. Priesner, *Johann Thölde und die Schriften des Basilius Valentinus* [w:] C. Meckel (red.), *Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte* („Wolfenbütteler Forschungen” Bd. 32), 1986, s. 107-118.

przemawiające za taką identyfikacją nie są jednak szczególnie przekonujące, a badania utrudnia fakt, że jak zwykle w dziejach alchemii ukazywały się później liczne dzieła pseudoepigraficzne, przypisywane również Basiliusowi, ale z pewnością pióra innych autorów. Kwestia poprawnej datacji i ustalenia autorstwa najważniejszych tekstów z tego korpusu jest o tyle ważna, że opisują one po raz pierwszy wiele procesów i substancji chemicznych, a także należały do najpopularniejszych dzieł wśród późniejszych alchemików (m.in. Izaaka Newtona).

Powyższe dwie pozycje to wydanie dzieł zebranych w przekładzie na niemiecki, przygotowane przez Benedykta Petraeusa i opublikowane po raz pierwszy w Hamburgu w 1677 r. Edycja z 1717 r. jest czwartym z kolei wydaniem, a ta z 1769 r. – szóstym, a drugim lipskim, do którego dodany został traktacik Eschenreutera.

20.0.(2) [sygn. 11671] :: Sędziwój, Michał Jakub :: *Tripus chimicus Sendivogianus, dreyfaches chimisches Kleinod, das ist zwoelff Tractaetlin, von dem philosophischen Stain der alten Weisen [...]* II. Ein artlich unnd sinnreiches Gespraech eines Alchymisten mit dem Mercurio [...] III. Ein Tractat und Gespraech von Schwefel [...] Erstlichen [...] lateinisch beschriben, nun [...] verteutschet durch Hisaiam sub Cruce [...]. :: Strassburg, in Verlegung Lazari Zetznerus, 1628 [rz.] :: [22], 190 s., 8°

Michał Sędziwój (1566-1636) to największy polski alchemik, a także wybitny filozof chemiczny, podziwiany w całej Europie²⁸. Działał głównie w Pradze i Krakowie, ale podobnie jak inni alchemicy wiele podróżował po dworach europejskich, również w misjach dyplomatycznych. Już za życia wiązano z nim szereg legend, a później trafił do folkloru ludowego Polski i Czech, a także poświęcono mu wiele dzieł literackich. Jego trzy podstawowe traktaty (pierwotnie wydane anonimowo

²⁸ Podstawową monografią jest: R. Bugaj, *Michał Sędziwój (1566-1636). Życie i pisma*, Wrocław 1968. Zob. też: Z. Szydło, *Water which does not wet hands. The alchemy of Michael Sendivogius*, Warszawa 1994 (polskie tłumaczenie R. Mierzeckiego, Warszawa 1997); W. Hubicki, *The true life of Michael Sendivogius* [w:] *Proceedings of the 11th International Congress of the History of Science (Varsovie 1965)*, vol. 4, pp. 31-35; R. T. Prinke, *The twelfth adept*, op. cit.; tenże, *Michael Sendivogius. Adept or impostor?*, „The Hermetic Journal” 1981, nr 15, s. 17-24; tenże, *Michael Sendivogius and Christian Rosenkreutz. The unexpected possibilities*, „The Hermetic Journal” 1990, nr , s. 72-98; tenże, *Michael Sendivogius. Poslední alchemistický filosof*, „Logos. Sborník pro esoterní chápání života a kultury” 1998, nr 1/2, s. 91-95; tenże, *Michał Sędziwój – pochodzenie, rodzina, herb*, „GENS. Kwartalnik Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego” 1992, nr 2, s. 33-49. Polskie tłumaczenie tekstów Sędziwoja (wraz z listami) wydał R. Bugaj, *Michał Sędziwój, Traktat o kamieniu filozoficznym*, Warszawa 1971.

w latach 1604, 1607 i 1616) cieszyły się niezwykłą popularnością, były wydawane ok. 70 razy przed rokiem 1800 i tłumaczone na wiele języków. Michał Sędziwój był synem Jakuba Sędzimira vel Sędziwoja, ale imię Jakub jako drugie imię Michała wprowadzone do obiegu bibliograficznego przez Estreichera nie jest potwierdzone przez znane źródła.

Powyższa edycja tłumaczenia niemieckiego tych właśnie trzech tekstów była pierwszą, w której ujawniono tożsamość autora. Opublikował ją Łazarz Zetzner, wydawca wielu traktatów alchemicznych, a także największego ich zbioru (*Theatrum chemicum*, wydawane trzykrotnie, najpierw w 1602 r. w 4 tomach, a następnie 1613-22 z dodatkowym tomem 5 i 1659-61 z dodaniem kolejnego tomu 6), w którym też zawarł teksty Sędziwoja. Niniejsze wydanie wznowione zostało również w Strassburgu w 1681 r.

21.O.(3) [sygn. 15098] :: Sędziwój, Michał Jakub :: Michaelis Sendivogii seu [...] Cosmopolitae [...] Epistolae LV quae a Johan. Jac. Mangeto [...] primo donatae. Cura Friderici Roth-Sholtzii [...]. :: Norimbergae, apud haered. J. D. Taubers, [1718] M.CCC.XVIII. :: [2], 110 s., 8° :: K. tyt. naklejona na inną i uszkodz.

Poza trzema głównymi dziełami Sędziwoja o pewnym autorstwie, istnieje szereg tekstów, co do których są pewne (a niekiedy poważnie uzasadnione) wątpliwości. Ponieważ w drugiej połowie XVII w. istniał swego rodzaju „kult” Sędziwoja w Anglii i Francji, mogły powstawać traktaty pseudoepigraficzne, podobnie jak to miało miejsce w przypadku innych autorytetów alchemicznych. Do tej grupy zaliczyć trzeba 55 listów *filozoficznych*, wydanych po raz pierwszy po francusku w 1691 r., a następnie po łacinie w drugiej największej nowożytnej kolekcji alchemicznej *Bibliotheca chemica curiosa*, wydanej w Genewie w 1702 r. przez Jana Jakuba Mangeta. Tę edycję przedrukował Ślązak działający w Norymberdze, wydawca i bibliograf Fryderyk Roth-Scholtz, w ramach dzieł zebranych Sędziwoja (*Chymische Schriften*). Zwykle dzieło to jest współoprawne z pozostałymi trzema tekstami Sędziwoja i dodatkowymi dwoma traktatami innych autorów (Synesiusa i Basiliusa Valentinusa).

22.O.(0) [sygn. 113817] :: Sędziwój, Michał Jakub :: Michaelis Sendivogii Novum lumen chemicum aus dem Brunnen der Natur durch handangelegte Erfahrung bewiesen [...] Nebst dem Gespräche des Mercurii, Alchymisten und der Natur, und dem Tractat vom Schwefel [...] und denen fünf und fünfzig Briefen [...] übersetzt

von einem Liebhaber der wahren Philosophie [...]. :: Nürnberg, J.J. Fleischmann, 1766 :: [14], 356, [12] s., tabl. 2, 8°

Niemieckie tłumaczenie dzieł wszystkich Sędziwoja, łącznie z listami. Wydanie to ukazało się jako reprint faksymilowy w Wendelholm (Dania) w 1989 r.

23.0.(4) [sygn. 28132] :: Musaeum :: Musaeum hermeticum reformatum et amplificatum. :: Francofurti [i in.], [s.n.], 1749 [rz.] :: [12], 862, [2] s., tabl. 4, 4°

Dzieła Michała Sędziwoja znalazły się również w licznych zbiorach traktatów, z których dwa już wspomniałem wyżej. Niniejsze dzieło ukazało się po raz pierwszy we Frankfurcie w 1625 r., a następnie w rozszerzonej formie („reformatum et amplificatum”) w 1678 i w identycznej powyższej edycji w 1749 r. Zawiera następujące traktaty:

1. Tractatus aureus de lapide philosophico
2. Henricus Madathanus, Aureum seculum redivivum
3. Hydrolithus sophicus, seu aquarium sapientum
4. Joannes de Mehung, Demonstratio naturae
5. Nicolas Flamel, Summarium philosophicum
6. Via veritatis unicae
7. Gloria mundi, seu tabula Paradisi
8. Tractatus de generatione metallorum
9. Liber, cuius nomen Alze
10. Lamspring, de lapide philosophorum figurae et emblemata
11. Michael Maier, Tripus aureus, hoc est tres tractatus chimici selectissimi: nempe,
 - Basilius Valentini... Practica una cum XII clavibus et appendice
 - Thomae Nortoni Crede mihi seu ordinale
 - Cremeri Testamentum... figuris cupro affabre incisis ornati.
12. Michael Sendivogius, Novum lumen chemicum e naturae fonte & manuali experientia depromptum
13. Michael Sendivogius, Aenigma philosophicum
14. Michael Sendivogius, Dialogus Mercurii, alchymistae et Naturae
15. Michael Sendivogius, Novi luminis tractatus alter de sulphure
16. Philaletha, Introitus apertus ad ocllusum regis palatium
17. Michael Maier, Subtilis allegoria super secreta chymiae
18. Philaletha, Metallorum metamorphosis

19. Philaletha, Brevis manuductio ad rubinum coelestem
20. Philaletha, Fons chymicae vertitatis
21. Joannes Fridericus Helvetius, Vitulus aureus quem mundus adorat et orat
22. Janitor Pansophus, seu figura aenea quadripartita cunctis Museum hoc introeuntibus, superiorum ac inferiorum scientiam Mosaico-Hermeticam, analytice exhibens

Poza tekstami Sędziwoja na uwagę zasługują traktaty emblematyczne Lambspringa i Basiliusa Valentinusa, a przede wszystkim dzieła tajemniczego Ireneusza Philaletesa, obecnie identyfikowanego z Georgem Starkeyem (1628-1665), przyjacielem Roberta Boyle'a i Samuela Hartlieba. Był on twórcą drugiej, obok sędziwojowskiej, szkoły alchemii XVII-wiecznej, a jego traktaty wywarły znaczny wpływ na dociekania alchemiczne Izaaka Newtona²⁹. W 1970 r. *Musaeum hermeticum* wznowione zostało jako reprint³⁰, a pod koniec XIX w. zostało przetłumaczone na angielski i kilkakrotnie wznawiane w ostatnich trzech dekadach³¹.

RÓŻOKRZYŻOWCY

Początek XVII w. stał też pod znakiem niezwykłego fenomenu intelektualnego zwanego ruchem różokrzyżowców, zainicjowanego wydaniem w Kassel dwóch anonimowych odezw *Fama Fraternitatis* (1614) i *Confessio Fraternitatis* (1615), skierowanych do „intelektualistów Europy” i obwieszczających istnienie tajnego stowarzyszenia, które jest w posiadaniu wielkich tajemnic – również alchemicznych – i zapowiada powszechną reformę społeczno-religijną. Manifesty te wyszły z kręgu mistycyzujących teologów protestanckich z Tybingi (Tobiasz Hess, Chryzostom Besold i najsłynniejszy z nich Johann Valentin Andreae), pozostających pod wpływem Paracelsusa, Walentyna Weigela (1553-1588) i Johanna Arndta (1555-1621), ale wkrótce zaczęły żyć własnym życiem, prowokując niezliczone odpowiedzi i dyskusje w dziesiątkach (a może nawet setkach) druków efemerycznych i obszerniejszych publikacji³².

²⁹ W. R. Newman, *Gehennical fire. The lives of George Starkey*, Harvard 1994.

³⁰ Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1970, ze wstępem K. R. H. Fricka.

³¹ *The hermetic museum*, ed. A. E. Waite, London 1893 (wznowienia i reprinty: 1953, 1973, 1974, 1989, 1997, 1999).

³² Na temat różokrzyżowców zob. przede wszystkim: F. A. Yates, *The Rosicrucian enlightenment*, London 1972; A. E. Waite, *The Brotherhood of the Rosy Cross*, London 1924; R. Vanloo, *L'Utopie Rose-Croix du XVII-ème siècle à nos jours*, Paris 2001; F. Niewöhner i C. Gilly (red.), *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, („Pimander. Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica” 7), Amsterdam 2001. W języku polskim:

Znajdujący się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej klocek złożony z siedmiu druków zawiera trzy pozycje związane z tym ruchem intelektualnym, oraz cztery inne: jeden dotyczący reguł zakonnych, drugi na temat waldensów i Braci Czeskich, oraz dwa znacznie późniejsze, z początku XVIII w., również treści religijnej.

24.3.(x) [sygn. 150132][Mf 5948] :: Morsius, Joachim :: Nuncius Olympicus von etzlichen geheimen Bücheren und Schrifften, so ein [...] berümbter Theosophus und Medicus in Theosophia, Cabala, Magia, Chemia, Medicina und Pilologia [...] zusammen gebracht, darin die gröste himlische und irrdische Weissheit begriffen ist [...]. :: Philadelphiae [ficc.], s.n., 1626 [chronostych] :: [24] k., sygn.: A-C8, 8° :: W tekście pseud. aut.: Philaretus Anastasius Cosmopolita

Joachim Morsius (1593-1644), polihistor i teozof rodem z Hamburga, utrzymywał szerokie kontakty z młodym pokoleniem barokowej inteligencji w całej Europie (m. in. z Szymonem Szymonowicem, którego wiersze łacińskie zostały wydane w Lejdzie właśnie dzięki Morsiusowi³³, przynosząc mu europejski rozgłos). Zajmował się też alchemią i usilnie poszukiwał kontaktu z przedstawicielami Zakonu Różokrzyżowców. Publikował wiele odpowiedzi na *Famę* pod pseudonimem Philaretus Anastasius Cosmopolita, a także usiłował zorganizować własny zakon. Powyższy druk jest katalogiem 228 rękopisów na temat alchemii, teologii, paracelsyzmu i kabały, które zamierzał sprzedać. Autor wszystkich tych rękopisów został ostatnio zidentyfikowany jako Adam Haslmayr³⁴, nauczyciel, muzyk i alchemik z Tyrolu, autor niezliczonych traktatów teologicznych w duchu Paracelsusa, a przede wszystkim znany jako autor pierwszej drukowanej odpowiedzi na *Famę*, kiedy ta dopiero krążyła w odpisach (*Antwort An die lobwürdige Brüderschafft der Theosophen von RosenCreutz N.N. vom Adam Haselmayr Archiducalem Alumnum, Notarium seu Iudicem ordinarium Caesareum, der zeyten zum heiligen Creutz Dörflem bey Hall in Tyroll wohnende. Ad Famam Fraternitatis Einfeltigist geantwortet. Anno 1612*).

T. Cegielski, „*Ordo ex chao*”. *Wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII wieku*, t. 1, Warszawa 1994.

³³ *Poematia aurea. Cum antiquitate comparanda edita ex Biblitheca Ioachimi Morsi*, Lejda 1619 [BK 12307].

³⁴ C. Gilly, *Theophrastia Sancta. Paracelsianism as a religion, in conflict with the established churches* [w:] O. P. Grell (red.), *Paracelsus*, op. cit., s. 151-185; tenże, *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*, Amsterdam 1994.

24.4.(x) [sygn. 150133][Mf 5948] :: Neuhusius, Henricus :: Pia et vtilissima admonitio de Fratribus Rosae-Crucis, nimirum: an sint? qvales sint? unde nomen illud sibi asciverint? et quo fine eiusmodi famam sparserint? Conscripta et publicae utilitatis causa in lucem emissa ab Henrico Neuhusio Dantiscano, medicine et philosophiae magistro [...]. :: [S.l., Prostat apud Christophorum Vetterum, 1618 [rz.] :: 63, [1] s., 8°

W przeciwieństwie do Joachima Morsiusa, druk gdańskiego lekarza Henryka Neuhusiusa jest atakiem na różokrzyżowców. Autor potwierdza istnienie Zakonu, którego członków miał znać osobiście, a także zarzuca im, że są anabaptystami i socynianami i dążą do rewolucji społecznej i religijnej. Twierdzenie to jest o tyle ciekawe, że niektórzy z Braci Polskich istotnie zajmowali się alchemią (np. ostatni nieformalny przywódca ruchu, Hieronim Moskorzowski). Trudno jednak dać wiarę Neuhusiusowi, bo różokrzyżowcy byli niewątpliwie wytworem nurtów mistycznych i monastycznych w łonie luteranizmu. Książka Neuhusiusa była także tłumaczona na francuski i wydana w 1623 r. w Paryżu³⁵.

*24.5.(x) [sygn. 150134][Mf 5948] :: M. B. F. B. :: *Mysterium iniquitatis pseudoevangelicae, hoc est: Dissertatio apologetica pro doctrina beati Ioannis Arnd, ducatus Lunaeburgensis superintendentis generalis, adversus [...] quosdam pseudoevangelicos [...] ad Oligerium a Rosencrantz [...] autore [...].* :: *Goslariae, Typis Ioannis Vogti, sumptibus Iohannis et Henrici Sternen, 1621 [rz.] :: 270 s., 8°* :: Błąd w pagin.: zamiast s. 125 odbito dwukrotnie s. 126

Autorem tej obrony mistycyzmu ewangelicznego Johanna Arndta jest Melchior Breler z Fuldy, lekarz Augusta księcia Brunszwiku-Wolfenbüttel (1579-1666), założyciela słynnej Herzog August Bibliothek. Cytuje tu głównych inicjatorów *Famy*, a w innym druku (*Echo Buccinae Iubilei Ultimi nuper e Scanzia in Germaniam F.R.C. missae*) zaangażował się bezpośrednio w dyskusję o różokrzyżowcach³⁶.

³⁵ C. Gilly, *Cimelia Rhodostaurotica. Die Rosenkreuzer im Spiegel der zwischen 1610 und 1660 entstandenen Handschriften und Drucke*, Ausstellung der Bibliotheca Philosophica Hermetica und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Amsterdam, 1995 (obecnie kanoniczna bibliografia wczesnych druków różokrzyżowcowych), nr 296 i 337.

³⁶ S. Åkerman, *Rose Cross over the Baltic. The Spread of Rosicrucianism in Northern Europe* (Brill's Studies in Intellectual History t. 87), Leiden 1998, s. 43; C. Gilly, *Cimelia*, op. cit., s. 79 i nr 173.

DRUGA POŁOWA XVII WIEKU

W drugiej połowie XVII w. tworzą się podwaliny nowoczesnej nauki, budowane głównie przez niezależnych intelektualistów organizujących się w stowarzyszenia poza murami uniwersytetów, ale swój udział ma w tym procesie również „anty-uniwersytecki” zakon jezuitów. Przedstawiciele obu tych grup włączają się w dyskusję na temat możliwości transmutacji metali. Jednocześnie publikowane są bibliografie i leksykony alchemiczne, a także pierwsze zarysy jej historii.

25.0.(1) [sygn. 42] :: Kircher, Athanasius, jezuita :: *Mundus subterraneus in XII libros digestus; [...]*, T. 1-2 :: Amstelodamum, J. Janssonius et E. Veyerstraet, 1668 [rz.] :: 1 frontispis, [28], 346, [6] s., tabl. 9, tab. 2, map 6 incl. 1 tabl.; [11], 487, [9] s., tabl. 10, tab. 2 incl. 4 tabl., 2° :: Na frontispisie rok wydania 1665

Athanasius Kircher, SJ (1602-1680) był profesorem matematyki w Collegium Romanum, a także najwybitniejszym jezuickim uczonym XVII w., uznanym autorytetem w zakresie nauk przyrodniczych, językoznawstwa, kultury Chin i Egiptu, jak i szeregu innych dziedzin. Jego monumentalne publikacje ilustrowane były wspólnymi miedziorytami³⁷.

W powyższym dziele, poświęconym głównie geologii, mineralogii i górnictwu, Kircher ostro skrytykował alchemię, zaprzeczając możliwości transmutacji metali. Stanowisko to spotkało się z gwałtowną reakcją kilku zwolenników alchemii³⁸.

26.0.(2) [sygn. 127262] :: Clauder, Gabriel :: *Gabrielis Clauderi [...] Dissertation von der Universal - Tinctur oder dem Stein der Weisen [...] Denen Liebhabern zu Gefallen ins Teutsche versetzt von einem Teutsch - gesinnten.* :: Nurnberg, In Verlegung Peter Paulus Bleul, Oettingen, 1682 [rz.], gedruckt bey Stephan Rolcken :: 271, [7] s., 8°

Gabriel Clauder (1633-1690/91) był lekarzem kilku książąt saskich działającym w Altenburgu, a także członkiem Academia Naturae Curiosorum (najstarszej nadal istniejącej europejskiej korporacji uczonych, założonej w 1652 r. w Schweinfurcie, od 1677 r. znanej jako „Leopoldina“, a od 1878 r. z siedzibą w Halle).

³⁷ J. Godwin, *Athanasius Kircher. A Renaissance man and the quest for lost knowledge*, London 1979 (praca bogato ilustrowana). Biblioteka Kórnicka PAN posiada też kilka innych dzieł Kirchera.

³⁸ Poza wymienionymi niżej Clauderem i Borrichiusem, również autor piszący pod pseudonimem Salomon von Blauenstein, a nawet Robert Boyle, który co prawda nie popierał otwarcie alchemii, ale krytykował podejście Kirchera.

Opublikował szereg prac medycznych (m.in. dotyczących balsamowania zwłok), a także na temat termoskopu i zwierciadeł. Powyższy druk jest niemieckim tłumaczeniem obrony alchemii przed zarzutami Kirchera, wcześniej wydanej po łacinie w Altenburgu (1668 i 1678). Autor oparł się głównie na wiadomościach historycznych dowodzących możliwości transmutacji metali, a nie na własnym doświadczeniu³⁹.

27.1.(3) [sygn. 1229] :: Borrichius, Olaus :: De ortu et progressu chemiae, [...]. :: Hafnia, M. Godicchenius [nakł.] P. Haubold, 1668 [rz.] :: [12], 150, [1] s., 4°

27.2.(5) [sygn. 1230] :: Borrichius, Olaus :: Conspectus scriptorum chemicorum [...] libellus posthumus cui praefixa historia vitae ipsius ad ipso conscripta. :: Havnia, [nakł.] S. Garmannus, 1697 [rz.] :: [12], 48 s., 4°

Olaus Borrichius (1626-1690), a właściwie Ole Borch, był od 1666 r. profesorem botaniki i chemii na uniwersytecie w Kopenhadze, a zajmował się również filologią, poezją i historią. Zapalony alchemik i obrońca filozofii hermetycznej, opublikował kilka prac na temat historii alchemii, które są nadal cenne ze względu na wiadomości faktograficzne, które zbierał odwiedzając alchemików w całej Europie. Pierwsza z wymienionych wyżej jest najbardziej znanym zarysem historii alchemii, zawierającym jej obronę przed zarzutami Kirchera i Hermana Conringa, później przedrukowana jako pierwszy tekst w *Bibliotheca chemica curiosa* Mangeta. Druga pozycja to historyczno-krytyczny przegląd literatury alchemicznej, po raz pierwszy wydany rok wcześniej. Stanowiła ona znaczący postęp wobec pierwszej bibliografii alchemicznej Piotra Borela⁴⁰, która była jedynie bezkrytycznym wykazem, zawierającym wiele błędów i fikcyjnych tytułów.

***27.3.(1) [sygn. 1231] :: Ausführlicher :: Aussführlicher Bericht von der ersten Tinctur Wurtzel und prima Materia dess Steins der Weisen. :: [S.l., s.n., 17 w.] :: 13 s. :: Def.: brak k.tyt.**

Ten bardzo ciekawy druk pozbawiony karty tytułowej to traktat przypisywany najpewniej fikcyjnemu (być może wzorowanemu na Basiliusie Valentinusie)

³⁹ C. Priesner, *Defensor alchymiae. Gabriel Clauder versus Athanasius Kircher* [w:] Z.R.W.M. von Martels (red.), *Alchemy revisited*, op. cit., s. 229-238.

⁴⁰ P. Borel, *Bibliotheca chimica*, Heidelberg 1656 (reprint faksymilowy Hildesheim 1969).

dominikaninowi pochodzącemu z Poznania, a zmarłemu w gdańskim klasztorze w 1488 r. – Wincentemu Koffskiemu⁴¹. Jak w innych tego rodzaju opowieściach, rękopis miał być zamurowany w ścianie jego celi i odkryty przypadkowo w 1560 r. Po raz pierwszy został opublikowany przez Benedykta Töpfera (Benedictus Figulus) w zbiorze 15 traktatów wydanych we Frankfurcie w 1608 r. jako *Thesaurinella olympica aurea tripartita* (wznowionym tamże w 1682 r.). Kolejne wydanie ukazało się w Gdańsku w 1681 r. (Dantzick: in Verlegung B.L. Tancken, gedruckt bey J.F. Gräften) i z tej właśnie edycji pochodzi egzemplarz kórnicki. W 1786 r. ukazały się w Norymberdze pseudoepigraficzne *Fratris Vincentii Koffskhii [...] Hermetische Schriften*, a oryginalny traktat opublikowany był w polskim tłumaczeniu w 1985 r., wywołując polemikę dotyczącą historyczności osoby Brata Wincentego⁴².

*27.4. [rękopis]

Rękopis współoprawny z powyższymi trzema pozycjami zawiera przede wszystkim (s. 1-78) łacińskie tłumaczenie jednej z bardzo licznych książek Johanna Conrada Dippela (1673-1734), wydawanych po niemiecku pod pseudonimem Christianus Democritus. Pisał on wiele na tematy teologiczne, a w dziejach chemii zapisał się jako odkrywca błękitu pruskiego i oleju destylowanego z krwi i kości, który uważał za eliksir życia („olej Dippela“ jest do dzisiaj stosowany w medycynie). Oskarżano go również o wykradanie szczątków ludzkich z grobów, a ponieważ urodził się w miejscowości Frankenstein i podpisywał się „Dr. Frankenstein“, niekiedy wysuwana jest hipoteza, iż był on pierwowzorem lub inspiracją dla słynnej powieści Mary Shelley. Brak tytułu w rękopisie uniemożliwia identyfikację tego tekstu z którąś z drukowanych prac Dippela.

Na s. 79-87 znajdują się *Literae quaedam P. J. F. quas accessit ab eo Helianthus*. Jest to odpis kilku listów datowanych między 1642 a 1653 r. Inicjały P. J. F. i wspominane w dalszym ciągu tytuły traktatów alchemicznych tego samego autora pozwalają zidentyfikować nadawcę jako bardzo płodnego pisarza alchemicznego Pierre-Jean Fabre'a (1588-1658) z Castelnau-dary we Francji. Helianthus, z kolei,

⁴¹ R. Bugaj, *Legenda o Wincentym Kowskim – badaczu antymonu*, „Farmacja Polska”, XII (1956), nr 9, s. 241-243; W. Hubicki, *O Wincentym Koffskim i jego traktacie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, I (1956), s. 259-281; przedruk w: *Z dziejów chemii i alchemii*, op. cit., s. 20-34.

⁴² Wincenty Koffski, *Korzeń Tynktury*, tłum. I. Pawęska, oprac. R. T. Prinke, „Pismo Literacko-Artystyczne” 1985, nr 7-8, s. 158-169; R. T. Prinke, „Traktat o Pierwszej Materii” Wincentego Koffskiego na tle europejskiej tradycji alchemicznej, tamże s. 170-189; R. Bugaj, *Jeszcze o Wincentym Koffskim i jego traktacie*, tamże 1986, nr 1, s. 151-157; R. T. Prinke, *Sporu o brata Wincentego ciąg dalszy*, tamże 1986, nr 6-7, s. 277-283.

to pseudonim Johanna Georga Volckamera starszego (1616-1693), patrycjusza norymberskiego, lekarza i długoletniego prezesa Academia Naturae Curiosorum. Nie był on jednak adresatem listów, ponieważ ten tytułowany jest „serenissime Princeps”. Są to zatem najpewniej listy Fabre’a do Fryderyka III ks. Holsztynu-Gottrop (rządził w latach 1616-1659), które były publikowane w Norymberdze w 1690 r. jednocześnie po łacinie (*Manuscriptum ad Sereniss. Holsat. ducem Friedericum olim transmissum, res alchymicorum obscuras extraordinaria perspicuitate explanans, e museo Gabrielis Clauderi*⁴³) i po niemiecku (*Sendschreiben an Herzog Friedrich von Holstein über die Dunkelheit der Alchymie*), a ponownie zamieszczone w *Bibliotheca chemica curiosa* Mangeta w 1702 r. Listy te krążyły znacznie wcześniej w wersjach rękopiśmiennych, miał je bowiem (obok wielu książek Fabre’a) również Izaak Newton.

Na s. 88-106 znajdują się wypisy z trzech innych książek Fabre’a, a na s. 107 cytat z listów Sędziwoja zalecający lekturę dzieł francuskiego alchemika. Na następnej stronie (bez paginacji) widnieje datacja „Gross Hostiz d. 2. febr. 1715”. Chodzi niewątpliwie o Velké Hoštice, wieś na Śląsku Opawskim. Co ciekawe, graniczy ona z Krawarzem, który niecały wiek wcześniej był własnością Michała Sędziwoja. Być może autorem rękopisu był właściciel tej wsi, ale nie udało się ustalić, kto nim był w tym czasie – w 1754 r. Velké Hoštice kupił hrabia Ignác Dominik Chorinský z Ledské i wybudował tam zamek.

Na końcu rękopisu znajduje się jeszcze 5 niepaginowanych stron notatek po łacinie i po niemiecku.

28.0.(1) [sygn. 126204] :: Johnson, William :: Guliel. Johnsoni [...] Lexicon Chymicum. cum obscuriorum verborum [...] tum phrasium Paracelsicorum [...] et aliorum Chymicorum [...] continens., vol. 1, [T. 1-2] :: Francofurti et Lipsiae, Apud J. H. Ellingerum, 1678 [rz.] :: [12], 272;86 s., 8° :: Egzempl. interfol. :: Liczne uzupełn. rkps.

William Johnson (ok. 1610-1665) był lekarzem paracelsystą i farmaceutą mieszkającym w Londynie i pracującym w Kolegium Lekarskim (College of Physicians). Opublikował kilka prac na temat remediów jatrochemicznych, ale niniejszy leksykon jest jego najważniejszą publikacją. Pierwodruk części pierwszej wyszedł nakładem Williama Nealanda w Londynie w 1652 r., a części drugiej – rok później.

⁴³ Wielka rzadkość, znana tylko z egzemplarza w Herzog August Bibliothek i wzmianki u Koppa, t. 2, s. 394. Nie zna tego wydania nawet Bernard Joly, specjalista od P.-J. Fabre’a (artykuł w: Priesner i Figala, *Alchemie*, op. cit., s. 129-131).

Obie części zostały wznowione w 1657 i 1660 r., a powyższe wydanie Ellingera zostało poprawione i rozszerzone przez Johanna Christopa Vogelsanga. Ten słownik terminów alchemicznych i paracelsystowskich oparty został na wcześniejszym leksykonie Martina Rulanda młodszego (1569-1611) *Lexicon alchemiae sive dictionarium alchemisticum*, wydanym we Frankfurcie w 1612 r. i kilkakrotnie później, uzupełnionym o terminologię z traktatów Basiliusa Valentinusa i Jana Baptysty van Helmonta (1577-1644).

***29.0.(2) [sygn. 11478] :: Salmon, Guillaume :: Dictionaire hermetique contenant l'explication de termes, fables, enigmes, emblemes et manieres de parler de vrais philosophes. Accompagné de deux traitez singuliers et utiles aux curieux de l'art. Par un amateur de la science [t.j. Salmon Guillaume]. :: A Paris, chez L. d'Houry, 1695 [rz.] :: [11], 216 s., 12° :: Acc.: Traité philosophique de la triple preparation de l'or et de l'argent. Par Gaston Le Doux, dit de Claves amateur de veritez hermetiques [...] s. 119**

William Salmon (1644-1713) był autorem kilku obszernych dzieł medycznych i alchemicznych, a także tłumaczem klasycznych traktatów, wydawanych w Londynie. Hermann Kopp⁴⁴ uznał go za wydawcę *Bibliothèque des philosophes chimiques*, która ukazała się w Paryżu w latach 1672-1673, ale jak to zauważył już Ferguson⁴⁵ – całkowicie bezpodstawnie. Na końcu tego zbioru dodany został dwudziestostronnicowy słownik terminów alchemicznych, który z kolei nie może być identyfikowany z niniejszym słownikiem mającym ponad 200 stron – najwyżej mógł stanowić jego inspirację. Autorem *Dictionnaire Hermetique* był Gaston Le Doux dit de Claves, autor również dwóch współwydanych traktatów⁴⁶. Współczesny repint faksymilowy ukazał się w Paryżu w 1979 r., w serii Gutenberg Reprints wydawanej przez J. C. Bailly.

30.0.(2) [sygn. 128821] :: Weidenfeld, Johann Seger :: Johannis Segeri Weidenfeld De Secretis adeptorum, sive De usu spiritus Vini Lulliani libri IV. Opus practicum per concordantias philosophorum inter se discrepantium [...]. :: Lipsiae, impensis J. P. Kraus, 1768 :: [48], 548, [12] s., 8°

⁴⁴ *Die Alchemie*, t. 2, s. 340.

⁴⁵ *Bibliotheca chemica*, t. 1, s. 210-211 i t. 2, s. 320.

⁴⁶ Przekonującej analizy autorstwa dokonał Stanislas Klossowski de Rola, któremu dziękuję za udzielenie tej informacji.

Na temat autora powyższej pracy nic nie wiadomo i nie jest wykluczone, że to pseudonim⁴⁷. Książka ukazała się po raz pierwszy w Londynie w 1684 r., a rok później w Hamburgu. Również w 1685 r. pojawiło się w Londynie tłumaczenie angielskie (*Four books, concerning the secrets of the adepts; or, of the use of Lully's spirit of wine*). Niniejsza edycja lipska jest zatem czwartą z kolei i ostatnią. Pod nazwiskiem Weidenfelda wydany był poza tym tylko *Prodromus libri secundi de Medicinis* (London 1687). Biorąc pod uwagę miejsce pierwodruku, jak również list dedykacyjny skierowany do Roberta Boyle'a, „najważniejszego członka Royal Society”, można mniemać, iż autor był Anglikiem lub przynajmniej mieszkał w Anglii. Tytuł nawiązuje do Ramona Lulla, a treść dotyczy przygotowywania destylatu wina jako rozpuszczalnika według receptury pochodzącej z alchemii pseudo-lulliańskiej.

WIEK XVIII – SCHYLEK ALCHEMII

Wiek XVIII to okres bardzo wyrazistego i jednoznacznego rozejścia się dróg nurtu alchemii transmutacyjnej i symbolicznej w duchu wolnomularskim z jednej strony, a naukowej chemii z drugiej, co znajduje też odzwierciedlenie w tytułach wielu książek z tego okresu.

31.0.(0) [sygn. 38135] :: Ring, Joannes Georgius Josephus :: Universalis Aasoth medicina catholica D. Thomas Aquinas e solidioribus alchymiae fundamentis demonstratus [...] anno [...] 1708 [chronogr.] [...]. :: Vetero Pragae, Druk.] B. F. Beringerin vidua, 1708 [ca :: [7] k., sygn.: A-C2, niesygn. 1, 2°

Druk nieznanymi bibliografom alchemii i nie występujący w największych kolekcjach alchemicznych, ani w wielu innych bibliotekach. Również nic nie wiadomo o autorze.

32.0.(2) [sygn. 129024] :: Tractatus :: Tractatus chymicus antiquissimus et vere aureus [...] cum curiasis quatuor epistolis cuiusdam adepti [...]. :: Augustae Vind., apud D. R. Mertz; J. J. Mayer, 1721 :: [24] k., tabl. 1, sygn.: niesygn. 5, A1-B8, C3, 8° :: Pod ded. podp.: M.J.D.M.M.D.

⁴⁷ Tak sugeruje P. Marchand, *Dictionaire historique*, 1758, t. 2, s. 311. Ferguson zdaje się być odmiennego zdania, ale też nie zna żadnych szczegółów na jego temat (*Bibliotheca chemica*, t. 2, s. 538).

Jeden z najwcześniejszych traktatów z nurtu oświeceniowo-wolnomularskiego nurtu alchemii nawiązującego do ruchu różokrzyżowców⁴⁸.

33.0.(2) [sygn. 27311] :: Medicinisch-Chymisch-Alchemisches :: Medicinisch-Chymisch-Alchemisches Oraculum [...]. :: Ulm, Gaumische Handlung, 1755 :: [6], 38, [2] s., 8° :: Acc.: Geheimniss alle Geheimnisse oder Clavis Sapientiae omnium Philosophorum [...]. [S.I.] (Ulm) 1755 [rz.] Chr. Ulrich Wagner s. 41-72

Anonimowy słowniczek graficznych symboli medycznych, chemicznych i alchemicznych na oznaczenie substancji, pojęć i jednostek wagowych. W drugiej części dołączono krótki traktat w formie dialogu między Sofistą i Mądrością, fałszywie datowany na rok 1300. Współczesne tłumaczenie na czeski ukazało się w 1995 r. w Pradze⁴⁹.

34.0.(1) [sygn. 122797] :: Schlüssel :: Schlüssel der wahren Weisheit [...] in dreyen Theilen mit einem Supplement, worinn das [...] mineralische, animalische [...] und astralische Reich aufgeschlossen, und J. G. Toeltii Coelum reseratum chymicum [...] ausgelegt [...] wird. :: Leipzig, bey A. F. Böhmen, 1787 :: VIII, 440 s., 8° :: Przedruk rękopisu z archiwum Różokrzyżowców

Pierwsza część tego druku jest wersją powyższego dialogu Sofisty z Mądrością (znane też są edycje z 1772 i 1775 r.), natomiast druga była wcześniej wydana w 1737 r. we Frankfurcie i Lipsku. Przedmowę napisał bliżej nieznany Johann Carl von Friesau, który podpisał się jako „Imperator F. R. C.“ czyli „Fratrís Rosae Crucis“ – wolnomularskiego Zakonu Złotego i Różanego Krzyża. Oba teksty znane są z wersji rękopiśmiennych, a zatem informacja o pochodzeniu podstawy tego wydania z archiwum Zakonu może być wiarygodna⁵⁰.

***35.0.(1/2) [sygn. 111636] :: Philotheus de Limitibus :: Allgemeine Abbildung der ganzen Schöpfung oder Genealogie der dreifachen Welt. Zugleich mit einer [...] Erläuterung von [...] Aus dem**

⁴⁸ C. McIntosh, *The Rosae Cross and the Age of Reason. Eighteenth century Rosicrucianism in Central Europe and its relationship to the Enlightenment*, Leiden 1992, s. 34.

⁴⁹ *Lékařsko-chymické a alchymické orákulum*, Praha 1995.

⁵⁰ C. McIntosh, *The Rosae Cross and the Age of Reason*, op. cit. Autor omawia rękopis *Schlüssel der wahren Weisheit* datowany 1768 (s. 83) i dwa rękopisy *Coelum reseratum chymicum* datowane 1737 i 1750 (s. 33-34), wszystkie z biblioteki Wellcome Institute w Londynie.

Lateinischen übersetzt [...] von J. J. Grienstein [...], Werkchen 1 :: Philadelphia, [s.n.], 1792 :: [16], 172 s., tabl. 1, 8° :: Acc.: Das hermetische Triklinium oder drei Gespräche vom Stein der Weisen von Philotheus de Limitibus. Aus dem latein. übersetzt von J. J. Grienstein. :: Werkchen 2

Dwa traktaciki typowe dla schyłkowego hermetyzmu wolnomularskiego. Niezwykle rzadkie łacińskie pierwodruki ukazały się w miejscowości Kladruby w Czechach w 1772 i 1774 r. Niniejsze tłumaczenia niemieckie występują również osobno. Prawdziwe nazwisko autora to Gottlieb Märker, o którym nic bliższego nie udało się ustalić.

WIEK XVII I XVIII – EWOLUCJA CHEMII

Tradycja współczesnej chemii naukowej dostrzegalna jest już wyraźnie u niektórych autorów z połowy XVII w.

36.1.(3) [sygn. 156] :: Glauber, Johann Rudolph :: *Miraculum mundi, oder ausführliche Beschreibung der wunderbaren Natur, Art, und Eigenschaft des grossmächtigen Subjecti [...]*, 1 :: Amsterdam, s.n., 1653 :: [2], 105 s., 8°

36.2.(2) [sygn. 156] :: Glauber, Johann Rudolph :: *Miraculum mundi, oder ausführliche Beschreibung der wunderbaren Natur, Art, und Eigenschaft des grossmächtigen Subjecti [...]*, 2, *Miraculi mundi 2 Th.* :: Amsterdam, J. Jansson, 1660 :: [20], 113 s., 8°

36.3.(2) [sygn. 156] :: Glauber, Johann Rudolph :: *Miraculum mundi, oder ausführliche Beschreibung der wunderbaren Natur, Art, und Eigenschaft des grossmächtigen Subjecti [...]*, 3, *Miraculi mundi continuatio.* :: Amsterdam, J. Jansson, 1657 :: [4], 5-133 s., tabl. 3, 8°

36.4.(3) [sygn. 156] :: Glauber, Johann Rudolph :: *Miraculum mundi, oder ausführliche Beschreibung der wunderbaren Natur, Art, und Eigenschaft des grossmächtigen Subjecti [...]*, 4, *Explicatio oder [...] [...] Erklärung [...] durch den Authorem beschrieben [...]*. :: Arnheim, J. von Biesen, 1656 :: 110 s., 8°

Johann Rudolf Glauber (1604-1670) był synem fryzjera z Karlstadt we Frankonii i nie miał żadnego formalnego wykształcenia. Odwiedzał laboratoria w Paryżu,

Bazylei, Salzburgu i Wiedniu w poszukiwaniu wiedzy alchemicznej, aż w końcu zrezygnował z poszukiwania kamienia filozoficznego (choć nigdy nie odrzucił możliwości transmutacji) i poświęcił się opracowywaniu różnych technologii chemicznych, które często sprzedawał lub udzielał na nie licencji. Będąc we Wiedniu odkrył w jednym ze źródeł sól, którą nazwał „sal mirabilis”, a która dziś nosi jego imię (sól glauberska czyli siarczan(VI) sodu, Na_2SO_4). W 1648 r. osiadł w Amsterdamie, gdzie założył Instytut Hermetyczny i w 1651 r. wydał pierwszą książkę *Furni novi philosophici*, wkrótce przetłumaczoną na angielski (1651) i francuski (1659). Przez następne dziesięć lat opublikował większość swych głównych prac poświęconych chemii, farmacji, mineralogii, geologii, górnictwu i rolnictwu, a także licznych polemik i drobnych przyczynków. Uznawany jest za twórcę przemysłu chemicznego, a w swoich teoriach ekonomicznych znacznie wyprzedzał epokę⁵¹.

Powyższy cykl zatytułowany *Miraculum mundi* wydawany był w Amsterdamie jednocześnie po łacinie i po niemiecku, a później kilkakrotnie wznawiany (np. Praga 1704 r.) i włączony do wydań zbiorowych.

36.5.(1) [sygn. 157] :: Glauber, Johann Rudolph :: Pharmacopaeae spagyricae oder gründlicher Beschreibung, wie man aus den Vegetabilien, Animalien und Mineralien [...] bereiten soll., Th. 1-7 i Appendix 1-3 :: Amsterdam, J. a Waesberge, u.d. Witwe E. Weyetstraet, 1668 :: 86, [1] s., 8°

Komplet wydawanej w częściach w latach 1656-1668 farmakopei spagiryicznej czyli alchemicznych technologii przygotowywania leków.

36.6.(0) [sygn. 158] :: Glauber, Johann Rudolph :: Gründliche und warhaffte Beschreibung, wie man auss der Weinhefen einen guten Weinstein in grosser Menge extrahiren sol. :: Amsterdam, s.n., 1654 :: [7], 8-32 s., 8°

Przykład innej technologii opisanej przez Glaubera – otrzymywanie kamienia winnego (*cremon tartari* czyli wodorowinianu potasowego). Praca wydana została w tym samym roku również w Norymberdze.

36.7.(0) [sygn. 159] :: Glauber, Johann Rudolph :: Glauberus ridivivus [!] dass ist: der von Falschen und Gifftigen Zungen ermorte, und [...] nun [...] wieder auffgeständene Glauber. Oder klarer beweiss

⁵¹ Podstawowa monografia Glaubera to: K. F. Gugel, *Johann Rudolf Glauber, 1604-1670. Leben und Werk*, Wuerzburg 1955.

dass Farners [...] falschgenante Apologia nichts anders alls lauter, auss Neit und Hass erdichte Lügen sein. :: Amsterdam, J. Jansson, 1656 :: [7], 8-109 s., 8°

36.8.(2) [sygn. 160] :: Glauber, Johann Rudolph :: Apologia oder Verthädigung, gegen Christoff Farners Lügen und Ehr-abschneidung. :: [S.l., s.n.], 1655 :: 88 s., 8°

Powyższe dwie książki są reakcjami na ataki Christopha Farnera, który był laborantem u Glaubera, a następnie opublikował jego sekrety i wyszydził je. Obaj ogłosili szereg druków i pamfletów, pomawiając się wzajemnie o szarlatanerię, oszustwa i niewiedzę. Pierwsza książka wydana była też w tym samym roku we Frankfurcie; druga – zapewne w Amsterdamie (frankfurcka edycja z tegoż roku podaje miejsce druku na stronie tytułowej).

37.0.(3) [sygn. 126728] :: Glauber, Johann Rudolph :: Operis mineralis pars [...] per Johannem Rudolphum Glauberum., P. 1-3 :: Amsterodami, J. Janssonius, 1651 [rz.] :: 67, [2];47;110 s., 8°

Komplet trzech części dzieła dotyczącego mineralogii wydanych w latach 1651-1652.

38.0.(4) [sygn. 223647] :: Becher, Johann Joachim :: Johann Joachim Bechers [...] Chymischer Glücks-Hafen, oder Grosse Chymische Concordantz und Collection, Von funffzehn hundert Chymische Processen [...] Nebst einer neuen Vorrede; oder Bedencken von der Gold-Macherey [...] Georg Ernst Stahls, [...]. :: Halle, Ernst Gottl. Krug, 1726 :: [30], 810, [28] s., tabl. 1, 4°

Johann Joachim Becher albo Beccher (1635-1682?) był pod wieloma względami podobny do Glaubera – niezwykle płodny pisarz, również nie miał formalnego wykształcenia, a wiedzę zdobywał eksperymentując i odwiedzając laboratoria innych uczonych. W 1663 r. został profesorem medycyny w Mainzu, następnie lekarzem Ferdynanda Marii, elektora bawarskiego, doradcą cesarza Leopolda I w sprawach handlu ze wschodem, a w 1678 r. wyjechał do Holandii, gdzie sprzedał miastu Haarlem swój pomysł na maszynę do tkania jedwabiu. Pod koniec życia przeniósł się do Anglii, gdzie był inspektorem kopalni z ramienia księcia Ruperta i gdzie zmarł. Starał się też bez powodzenia o przyjęcie do Royal Society. W nauce był twórcą teorii spalania, w pełni rozwiniętej przez Georga Ernsta Stahla jako teoria flogistonu, a także ważnych koncepcji ekonomicznych. Jednocześnie pozo-

stawiał alchemikiem mającym nadzieję na odkrycie tajemnicy transmutacji metali, publikując wiele na ten temat⁵².

Powyższa praca jest trzecim wydaniem (wcześniejsze Frankfurt 1682 i 1683 kolejne Lipsk 1755 r.) wielkiej kompilacji procesów i technologii chemicznych zebranych z wielu źródeł drukowanych, rękopiśmiennych i przekazów ustnych. Edycja ta została rozszerzona i opatrzona wstępem na temat alchemii przez Stahla.

39.1.(3) [sygn. 126409] :: Becher, Johann Joachim :: Natur- Kündigung Der Metallen [...] Verfertiget durch [...]. :: Metallurgia Becheri [...] :: Franckfurt, J. W. Ammons [i in.], 1661 [rz.] :: [14], 347, [37] s., tyt. ryc., 8° :: Tyt.ryc.: „Metallurgia Becheri [...]”, miejsce i data: Francofurti 1660

Pierwsze wydanie głównego dzieła metalurgicznego Bechera – kolejne ukazały się również we Frankfurcie w 1679 i 1705 r.

39.2.(3) [sygn. 126410] :: Gerhard, Johann :: Decas quaestionum physico-chymicarum [...] De metallis. Cui adjuncta est medulla gebrica. De Lapide Phisophorum. Auctore [...]. :: Tubingae, Typ. Phil. Brunn, 1643 [rz.] :: [16], 143 s., 8°

Współoprawna z powyższą pracą z nurtu alchemii tradycyjnej, komentująca dzieła pseudo-Gebera i pseudo-Lulla. Nie wiadomo czy jej autor jest tożsamy z Johannem Conradem Gerhardem, którego pierwsza publikacja ukazała się w 1616 r. u Łazarza Zetznera w Stassburgu, a inna w 1640 r. w Ulm. Był on (albo jeden z nich) profesorem medycyny i rektorem uniwersytetu w Tybindze.

40.0.(5) [sygn. 228228] :: Becher, Johann Joachim :: Joh. Joachimi Becheri Physica subterranea profundam subterraneorum genesi [...] ostendens [...]. :: Editio novissima [...] subjunxit Georg. Ernestus Stahl [...]. :: Lipsiae, Ofic. Weidmanniana, 1738 [rz.] :: [14], 504, [22], 161, [9] s., tabl. 1, 4°

Trzecie wydanie (przygotowane przez Stahla) monumentalnego dzieła na temat geologii. Wydanie pierwsze wyszło już pośmiertnie w Lipsku w 1703 r., a drugie tamże w 1733 r.

⁵² Najnowsza monografia Bechera to: P. H. Smith, *The business of alchemy. Science and culture in the Holy Roman Empire*, Princeton 1994

41.0.(5) [sygn. 126740] :: Becher, Johann Joachim :: Joh[annis] Joachimi Becheri [...] *Tripus hermeticus fatidicus, pandens oracula chymica* [...] *His accessit Concordantia Mercurii lunae* [...]. :: Francofurti ad M., J. G. Schiele, 1689 [rz.] :: 186, [11], tabl. 9, tyt. ryc., 8°

Również pośmiertnie wydana praca, wznowiona przez Friedricha Roth-Scholtza w Norymberdze w 1719 r. z jego przedmową i zmienionym tytułem (*Opuscula chymica rariora*).

42.0.(0) [sygn. 28082] :: Stahl, Georg Ernest :: Georgii Ernesti Stahlīi *Opusculum chymico-physico-medicum seu schediasmatum* [...] *fasciculus* [...] *praemissa praefationis loco* [...] *epistola ad Tit. Dn. Michaelē Alberti* [...]. :: Halae Magdeburgicae, Typ. et imp. Orphanotropei, 1740 [rz.] :: [6], 856, [40] s., tabl. 1, 4°

Georg Ernst Stahl (1659-1734) studiował i następnie wykładał medycynę w Jenie, a później na nowopowstałym uniwersytecie w Halle. Członek Academia Leopoldina i Collegium Medicum (prezes od 1715 r.), był lekarzem książąt Weimaru i – pod koniec życia – króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I. Rozwinął teorię spalania Bechera nadając jej powszechny charakter wyjaśniania wszystkich reakcji chemicznych (wymyślił też termin „flogiston”). Jego prace na temat fizjologii i medycyny miały równie przełomowe znaczenie w historii nauki (teoria witalizmu). Choć nie zajmował się alchemią transmutacyjną dopuszczał jej możliwość, a jego teorie mają bezpośrednie (Becher) i głębsze (Paracelsus) korzenie w tradycji alchemicznej.

Niniejszy druk jest zbiorem różnych drobnych prac Stahla, wcześniej wydany w 1715 r. również w Halle..

43.0.(2) [sygn. 113390] :: Kunckel, Iohann, von Löwenstern :: Iohann Kunckel von Löwensterns [...] *Collegium physico-chymicum experimentale oder Laboratorium chymicum* [...] *herausgegeben von Iohann Casper Engelleder* [...]. :: Hamburg, S. Heyl, 1716 :: [38], 737, [37] s., tabl. 1, 8°

Johann Kunckel (1630 lub 1638-1703) został w 1639 r. nobilitowany w Szwecji z predykatem „von Löwenstern”. Był synem probierza z Rendsburga, dzięki czemu od dziecka zapoznawał się z procesami metalurgicznymi. Później praktykował

jako pomocnik aptekarza, ale nigdy nie studiował na uniwersytecie. Wkrótce stał się największym autorytetem chemicznym swej epoki i sprawował funkcję dyrektora w laboratoriach w Lauenburgu, Dreźnie, Annabergu, Berlinie i Sztokholmie. Był też członkiem Academia Naturae Curiosorum, a w historii chemii najbardziej znany jest z badań nad produkcją odkrytego w 1669 r. przez Henniga Branda fosforu. Zajmował się jednak również poszukiwaniem kamienia filozoficznego i teorią transmutacji metali.

Powyższa praca jest pierwszym wydaniem (kolejne w 1738 i 1767 r. w Berlinie) dzieła szczególnie interesującego dla historii alchemii ponieważ dokumentuje współczesne autorowi przypadki dokonania transmutacji.

44.0.(x) [sygn. 34421] :: Boerhaave, Hermann :: *Elementa chemiae, quae anniversario labore docuit [...]* Hermannus Boerhaave [...], T. 1-2 :: Londini, Sumpt. S. K. et J. K., 1732 [rz.] :: [8], 334, [32]; [2], 209, [38], XVI s., tabl. XVII, 4° :: Lond. fałsz. być może Holandia

45.0.(x) [sygn. 28530] :: Boerhaave, Hermann :: *Elementa chemiae, quae anniversario labore docuit, in publicis, privatisque scholis Hermannus Boerhaave [...]*, T. 1, [...] *continet historiam et artis theoriam*, T. 2, [...] *continet operationes chemicas cum tabulis aeneis [...]*. :: Venetiis, Seb. Coleti, 1749 :: [8], 499, [35]; [8], 331, [1 cz.] s., tabl. 17, 8°

Hermann Boerhaave (1668-1738) był przede wszystkim lekarzem i profesorem medycyny uniwersytetu w Lejdzie (rektor 1730), jednym z najsłynniejszych uczonych swej epoki, członkiem Académie Royal des Sciences i Royal Society.

Niniejsze dzieło jest rezultatem prowadzonych przez niego wykładów z chemii, wydane po raz pierwszy jako *Institutiones et experimenta chemiae* (Paryż 1724) i w tłumaczeniu angielskim *A new method of chemistry* (London 1727), a w zmiennej formie i pod nowym tytułem w Lejdzie w 1732 r. *in quarto*. Powyższa edycja z tego samego roku jest niewątpliwie przykładem piractwa wydawniczego z fikcyjnym miejscem druku. Boerhaave musiał być tego świadom, bo autoryzował legalne wydanie lejdejskie, podpisując jego egzemplarze na odwrocie karty tytułowej⁵³. Dzieło to było wielokrotnie wznawiane i tłumaczone przez cały wiek XVIII (ostatnie wydanie angielskie – Londyn 1790), czego przykładem jest drugi egzemplarz kórnicki z rzadkiego wydania weneckiego. W pierwszym tomie autor

⁵³ Ferguson, *Bibliotheca chemica*, t. 1, s. 112.

omawia szeroko historię chemii i prowadzi rozważania nad możliwością transmutacji i różnymi szkołami alchemii.

47.0.(0) [sygn. 137232] :: Korn, Wilhelm Gottlieb :: Taschenbuch für die Liebhaber der medicinischen Wissenschaften, oder: vollständiges Verzeichniss von medicinischen, botanischen, physikalischen, anatomischen, chymischen und alchymischen Büchern [...] so [...] zu haben sind bey [...]. :: (Breslau), (W. G. Korn), 1787 :: 311 s., 8°

Wilhelm Gottlieb Korn (1739-1806) był wrocławskim wydawcą i drukarzem, publikującym również wiele książek polskich i Polski dotyczących. Firmę odziedziczył po ojcu i rozwinął ją do tego stopnia, że pod jego imieniem działała we Wrocławiu do II wojny światowej, a następnie przeniosła się do Würzburga, gdzie nadal istnieje.

Powyższe zestawienie bibliograficzne pokazuje jak jeszcze pod koniec XVIII w. alchemia, mimo iż wyraźnie odgraniczona pojęciowo od chemii, nadal miała status pozwalający na ujmowanie jej łącznie z innymi naukami przyrodniczymi i medycznymi.

46.0.(x) [sygn. 220921] :: Lavoisier, Antoine Laurent :: Traité élémentaire de chimie, présenté dans un ordre nouveau [...] par [...] [Antoine aurent] Lavoisier [...], T. 1-2 :: Paris, Cuchet, 1789 :: XLIV, 322;VIII, 321-653, [3] s., 8°

Dzieło Antoine'a Laurenta Lavoisiera (1743-1794) uznawane jest za przełomowe w historii chemii, a zatem stanowi dobre zamknięcie wykazu druków alchemicznych Biblioteki Kórnickiej – od niego bowiem rozpoczyna się współczesna chemia. Jest to egzemplarz pierwszego wydania – drugie ukazało się w 1793 r. Praca była oczywiście wielokrotnie tłumaczona i wznawiana, również współcześnie⁵⁴.

* * *

Kończąc przegląd kolekcji alchemicznych starodruków w Bibliotece Kórnickiej można stwierdzić, że choć nie jest to zbiór bardzo obszerny, to wystarczająco reprezentatywny, zawiera bowiem pozycje typowe dla wszystkich okresów chronologicznych i nurtów alchemii europejskiej. Przedstawione w artykule 70 pozycji zawiera w sumie ponad 150 dzieł ukazujących ewolucję myśli alchemicznej – technologii i filozofii materii.

⁵⁴ Np. Paryż 1937, Bruksela 1965 (reprint faksymilowy), Chicago 1955 (tłumaczenie angielskie).